

Interpretacijska staza paškog srednjovjekovlja

Mirić, Đurđica

Master's thesis / Diplomski rad

2023

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:131:735298>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-02**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA INFORMACIJSKE I KOMUNIKACIJSKE ZNANOSTI
KATEDRA ZA MUZEOLOGIJU
Ak. god. 2022./ 2023.

Đurđica Mirić

Interpretacijska staza paškog srednjovjekovlja

Diplomski rad

Mentor: doc. dr. sc. Darko Babić

Zagreb, siječanj 2023.

Izjava o akademskoj čestitosti

Izjavljujem da je ovaj rad rezultat mog vlastitog rada koji se temelji na istraživanjima te objavljenoj i citiranoj literaturi. Izjavljujem da nijedan dio rada nije napisan na nedozvoljen način, odnosno da je prepisan iz necitiranog rada, te da nijedan dio rada ne krši bilo čija autorska prava. Također izjavljujem da nijedan dio rada nije korišten za bilo koji drugi rad u bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj ili obrazovnoj ustanovi.

Sadržaj

1. UVOD	1
2. O INTERPRETACIJI I NOVOJ MUZEOLOGIJI	2
3. O TURIZMU I POST TURIZMU	6
4. BAŠTINA KAO TURISTIČKI PROIZVOD	9
5. O SREDNJEM VIJEKU, SAKRALNOJ BAŠTINI I NJENOJ INTERPRETACIJI	13
6. OPĆENITO O PAGU	18
7. PAG U SREDNJEM VIJEKU	22
7.1 POJAVA KRŠĆANSTVA	24
7.2 BIZANT NA PAGU	27
7.3 OD SLAVENA DO HRVATA	29
7.4 PREMA ZRELOM SREDNJEM VIJEKU	31
8. INTERPRETACIJSKA STAZA PAŠKOG SREDNJOVJEKOVLJA	34
8.1 Gradska bazilika u Novalji	36
8.2 Cemeterijalna bazilika u Jazu	38
8.3 Cemeterijalna bazilika u Gaju	40
8.4 Svetojanj	42
8.5 Sveti Juraj nad Caskom	43
8.6 Sveti Juraj nad Pagom	45
8.7 Veliki Sikavac	46
8.8 Stomorica	48
8.9 Crkva svetog Vida	49
8.10 Sveti Nikola u Poveljani	52
8.11 Stari grad Pag	53
9. ZAKLJUČAK	55
10. POPIS LITERATURE	56
11. POPIS KARTOGRAFSKIH PRILOGA	62
12. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	67
13. SAŽETAK	90
14. SUMMARY	91

1. UVOD

Na prvi pogled s kopna, Pag se doista čini kao pust otok. Njegov izdužen oblik i obale prekrivene nepreglednim površinama kamena čine ga jednim od jedinstvenijih otoka u Jadranskom moru. Široko je poznat po svojim prirodnim bogatstvima- soli i maslinama, šljunčanim plažama i skrovitim uvalama. Njegove obale dom su dobro poznatoj paškoj ovci i njenom siru, a motiv paške čipke možda je i najjasniji simbol Paga. Odavno je stoga smješten na kartu brojnih turista. Ovaj otok uz sve to skriva i brojne ostatke kulturne baštine razasute diljem svoje površine. Brojne crkve i utvrde daju Pagu potencijal da se osim prirodnim bogatstvima i gastronomijom, istakne i svojom kulturnom baštinom. Nažalost, velikom dijelu te baštine prijete propadanje i zaborav. Sa željom da se očuva što više povijesti iz koje će mnoge generacije moći učiti, nastala je ova ideja o Interpretacijskoj stazi paškog srednjovjekovlja. Kako su neki od najugroženijih lokaliteta na otoku iz razdoblja srednjeg vijeka, odlučila sam ih okupiti u jednu stazu te predstaviti potencijal koji imaju za stvaranje jedinstvene slike povijesti otoka.

Prije nego što predstavim stazu, u prvom dijelu rada reći ću nešto više o samoj interpretaciji. O tome kako se mijenjala ideja muzeja i njegove komunikacije baštine posjetiteljima, kakvu je ulogu u tome imala interpretacija te u kojim okolnostima se razvija. Posebno ću se posvetiti ideji iskustva i sve većem naglasku na važnosti osobnog iskustva, kako u kulturnom tako i ekonomskom smislu. Ovdje ću se dotaknuti turizma koji je neizbježno isprepleten s kulturnom baštinom. Trendovi koje primjećujemo u turizmu, odgovaraju i trendovima kulturnog razvoja pa tako s vremenom u oba ova područja dolazi do isticanja održivog razvoja, skladnog života s prirodom te važnosti lokalnih zajednica.

Razdoblje srednjeg vijeka obilježeno je stasanjem kršćanstva u službenu religiju. Tako će većina staze biti sastavljena od sakralne arhitekture koja nam je svjedok višestoljetne povijesti politike i društva. U zadnjem dijelu rada donosim informacije o odabranim lokalitetima srednjeg vijeka kroz koje ću predstaviti graditeljsku baštinu Paga, davne običaje i legende. Ovom stazom želim oživjeti neke manje lokalitete i podsjetiti na njihovu povijest, kao i povezati ih s onima već dobro poznatima. Njihovim kontekstualiziranjem u zajednički narativ želim podsjetiti na njihovu važnost kroz povijest i vrijednosti koje nam prenose do danas.

2. O INTERPRETACIJI I NOVOJ MUZEOLOGIJI

Prva nastojanja skupljanja predmeta važnog umjetničkog i simboličkog značaja može se pratiti još od antičkih vremena preko srednjovjekovnih crkvenih riznica do pojave prvih modernih muzeja 19. stoljeća. Oni nastaju u vrijeme industrijske revolucije gdje je nova tehnologija toliko promijenila svakodnevni život, da je čovječanstvo jasno moglo vidjeti rađanje novog svijeta i ostatke starog, koje će ostaviti zauvijek u prošlosti. Upravo taj šok „probudio je svijest o zaštiti kulture u nestajanju.“¹ Prvi muzeji svoju su aktivnost koncentrirali na skupljanje što većeg broja predmeta i informacija te njihovo kategoriziranje po tematskim zbirkama. Osim uloge očuvanja i zaštite predmeta, njihova primarna svrha bilo je prenositi informacije u nastojanju educiranja posjetitelja. T. Šola opisuje kako je zaokupljenost predmetima rezultirala time da su se muzeji zatvorili unutar vlastitih zidova.²

Svojevrsna otuđenost muzeja od šire zajednice počinje se mijenjati pojavom interpretacije baštine te povećanim interesom za nematerijalnom baštinom. Razne običaje, stare legende, plesove i specifičan govor područja nije bilo moguće izložiti u muzej kao predmet. Muzeji su dobili novi izazov, kako sačuvati i prenositi informacije o nematerijalnim kvalitetama proširenog pojma baštine. Iz svojih zatvorenih zidova, muzej je morao izaći među zajednicu. Interesom za nematerijalnu baštinu dolazi do odmaka od pojma tradicionalnog muzeja te se naglasak stavlja na očuvanje lokalne kulture neke zajednice. Posjetitelju muzeja više se ne želi predstaviti predmet u muzejskoj instituciji, izdvojen iz svoje prirodne okoline, već pokazati taj predmet u uporabi, povezati ga sa svakodnevnim životom zajednice koja ga je koristila. Tako dolazimo do pojave muzeja na otvorenom. Za prvi takav muzej, smatra se švedski Skansen osnovan još 1891. godine. Tradicionalne zgrade iz svih dijelova Švedske okupljene na jednom prostoru ilustriraju život nekadašnjeg stanovništva gdje posjetitelji mogu uživo svjedočiti prošlim običajima i zanatima, te sudjelovati u radionicama.³ Uz pojam muzeja na otvorenom usko se veže pojava heimat muzeja te eko-muzeja. Prvi heimat muzeji pojavili su se još u 19. stoljeću. Njegovu svrhu sumira Davis kada kaže da je „ključna zadaća heimat muzeja da služi ljudima i sadašnjosti, ako u tome ne uspije, postat će beživotna kolekcija predmeta.“⁴ Nažalost, heimat muzeji su s vremenom izgubili na svojoj važnosti, ne svojom krivnjom, već stjecajem povijesnih okolnosti. U vrijeme Drugog svjetskog rata nacisti

¹ Šola 2011: 110

² Isto: 60

³ Skansen- <https://skansen.se/en/>

⁴ Davis 1999: 47

su ih koristili za propagandnu aktivnost⁵, pa su tako s vremenom izgubili utjecaj. Ideja oživljavanja baštine nije nestala s heimat muzejom. Njegove ideje tijekom šezdesetih godina počinje zastupati eko-muzej, svojevrsni nastavljač tradicije heimat muzeja čije početke možemo naći u Francuskoj. O samom karakteru eko-muzeja možda najbolje govori činjenica da jedan od ključnih aktera u njegovom osnivanju, G. H. Riviera, u svojoj trećoj definiciji eko-muzeja, potpuno izostavlja riječ muzej te ju zamjenjuje izrazima kao što su izričaj i interpretacija.⁶ Sudionici radionice Europske mreže eko-muzeja su u gradu Trentu 2004. godine donijeli definiciju eko-muzeja koja počiva na principima koji su nam i danas okosnica kulturnog djelovanja i teorijski okvir za promišljanje uloge muzeja u zajednici. U Trentu se eko-muzej definira kao „dinamički način na koji određena zajednica čuva, interpretira i upravlja baštinom u pravcu održivog razvoja.“⁷ Eko-muzej dakle, naglasak stavlja na suživot muzejske institucije s prostorom i stanovništvom na kojem se nalazi, a njegov glavni alat je interpretacija kao metoda oživljavanja baštine. Početke interpretacije zapravo možemo naći u interpretaciji prirode, koju su muzeji prisvojili i preoblikovali za svoje potrebe, te potrebe drugačijeg oblika prenošenja informacija. Prve principe interpretacije donosi Freeman Tilden u svom djelu „Interpreting Our Heritage“. Za F. Tildena, interpretacija počiva na dva koncepta. Prvi je otkrivanje veće istine koja leži iza samih činjenica, a drugi da bi interpretacija trebala „kapitalizirati puku znatiželju u svrhu obogaćenja ljudskog uma i duše.“⁸ Njegovih šest načela interpretacije počiva na važnosti angažiranja posjetitelja i pobuđivanju njegove znatiželje i osjećaja, a ne pukom prenošenju informacija.

Upravo taj naglasak na osjećajima postat će sve dominantniji koncept modernoga društva pa će se tako na njemu temeljiti i novi oblik ekonomije. Naše klasično poimanje ekonomije kao razmjene materijalnih dobara, prodaje raznih predmeta i usluga, mijenja se sredinom 20. stoljeća kada nastaje četvrti ekonomski model- ekonomija doživljaja. Događa se „komercijalizacija osjećaja“⁹ i iskorištavanje emocija za ekonomsku dobit. Potrošače je trebalo moći angažirati na emocionalnoj razini i prodati im jedinstveno iskustvo. Autori Pine i Gilmore posebno naglašavaju da se, za razliku od materijalnih dobara koja postoje isključivo izvan pojedinačnog kupca, iskustvo nalazi u samom potrošaču. „Pružatelj“ iskustva sa senzacijama, impresijama i svojom izvedbom dopire unutar potrošača koji svojim

⁵ Babić 2009: 224

⁶ Isto: 228

⁷ Isto: 229

⁸ Tilden 1957: 8

⁹ Harrison 2013: 85

angažmanom sudjeluje u stvaranju uspomena.¹⁰ Tako povlače paralelu s performativnim umjetnostima, plesom, kazalištem i glazbom. Jer upravo u trenutku kada, primjerice glazbenik završi izvedbu svoje skladbe, njegov „proizvod“ prestaje postojati. Ipak, on ostaje postojati u potrošaču kao uspomena i jedinstveno neponovljivo iskustvo. Upravo zato, autentičnost iskustva postaje jedan od glavnih faktora prilikom odabira na što potrošiti svoje vrijeme i novac. Svijet je brzo napredovao od vremena kada su materijalna dobra bila rijetkost do vremena kada se gotovo bilo što može kupiti u nekoliko klikova putem Interneta i biti isporučeno na naša vrata. Materijalna dobra od rijetkosti postaju opće dostupna što je na neki način umanjilo njihovu vrijednost upravo iz razloga što su izgubila na ekskluzivnosti. Materijalna dobra se i dalje, dakako, kupuju i koriste, ali naglasak se prebacuje na iskustvo koje ona pružaju. Prvi zadatak ovog novog oblika ekonomije je uhvatiti pažnju potrošača.¹¹ Mora navesti kupce da odluče posvetiti svoje vrijeme na iskustvo, sa željom da taj angažman naposljetku pretvore u potrošnju novca. Značajnu ulogu u proizvodnji te pažnje igra marketing koji svojim alatima i proučavanjem navika potrošača nastoji maksimizirati pažnju koju će potrošači posvetiti upravo njihovom proizvodu.

Sličnu praksu angažiranja s potrošačima, odnosno posjetiteljima, možemo tako pratiti i u muzejskoj praksi. Novi način komuniciranja baštine kroz njenu interpretaciju u što autentičnijem obliku pojavljuje se kao alternativa tradicionalnom muzeju.¹² U centru muzejskog djelovanja više se ne nalazi predmet, već posjetitelj i njegovo iskustvo. Stoga, upravo u interpretaciji i novim načinima komuniciranja baštine možemo naći početak nove muzeologije.¹³ Možemo reći da je izlaskom iz okvira tradicionalnog muzeja i ulaskom u svijet komuniciranja baštine putem iskustava, muzejska djelatnost ušla na tržište zaokupljanja pozornosti potrošača. U skladu s načelima ekonomije doživljava, muzejske institucije trebaju zaokupiti pažnju svakidašnjeg čovjeka kako bi on odlučio provesti svoje vrijeme upravo na njihovu aktivnost. Konkurencija muzejskim institucijama na „tržištu slobodnog vremena“ nisu samo druge kulturne institucije, već apsolutno bilo koja aktivnost na koju ljudi odluče utrošiti svoje slobodno vrijeme. Od odlaska na utakmicu do čitanja knjige u svom domu, muzejske institucije moraju dati razloge potrošaču da se odluči upravo na posjet muzeju, a ne na neku drugu aktivnost. Osim svoje kulturne vrijednosti, ona dobiva i ekonomski karakter pa

¹⁰ Pine, Gilmore 2013: 27

¹¹ Isto: 30

¹² Tugas 2005: 21

¹³ Davis 2011: 62

tako možemo govoriti o dualnom identitetu baštine.¹⁴ Ove promjene posebno dolaze do izražaja s razvojem turizma. Dvadesetak godina ekonomskog rasta na prelasku milenija, rezultiralo je posljedično i rastom turističke industrije. Sve više se razvija i posebna grana kulturnog turizma gdje se kulturnom baštinom nastoji obogatiti ponuda nekog mjesta i tako privući veći broj posjetitelja. Cros i McKercher zaključuju da kulturna baština postaje proizvod koji turist može konzumirati.¹⁵

¹⁴ Graham 2005: 32

¹⁵ Cros & McKercher 2015: 6

3. O TURIZMU I POST TURIZMU

Teško je odrediti točan vremenski okvir u kojemu se u čovjeku rađa želja za putovanjem, lutanjem i otkrivanjem novih prostora. Ona je vjerojatno postojala oduvijek, a o uzrocima pojave te želje mogli bismo iznositi razne teorije. Jedan od najučestalijih razloga napuštanja svog doma u potrazi za nepoznatim, bio je posjet svetim mjestima i sakralnim građevinama. Gotovo sve religije imaju prakse posjećivanja mjesta važnih za njihovu vjeru, pa možemo zaključiti da su vjerski motivirana putovanja stara gotovo kao i religije same.

Posebno se u tim svetim putovanjima ističe kršćanstvo sa svojom dugom tradicijom štovanja svetaca, relikvija i značajnih grobnih mjesta. Upravo razdoblje srednjeg vijeka je doba „masovnih i nezaustavljivih hodočašća svetim mjestima.“¹⁶ Ova pobožna putovanja pojedinaca i skupina ponajviše su bila usmjerena prema Svetoj zemlji i Rimu kao najvažnijim simbolima kršćanske vjere, a ubrzo se štovanje raznih relikvija toliko raširilo da ih je imala i najmanja seoska kapela. Od želje da dubljim religioznim iskustvom do nade u tjelesno ozdravljenje, hodočašće je na najdubljoj razini povezano s potrebom za besmrtnošću. „Taj sakralni karakter neiskorjenjivo je usađen u ljudsku narav, zato hodočasnici hrle u svetišta i mole za spas svoje duše.“¹⁷ Možda je teško poistovjetiti hodočasnička putovanja s današnjim turizmom, ali svakako bi se mogli složiti da dijele neke iste karakteristike. I hodočasnik srednjeg vijeka i moderni turist napuštaju svoja stalna mjesta boravka i odlaze u nepoznato u potrazi za novim iskustvima i vrijednostima.

U novije doba, početak modernog turizma možemo tražiti u romantičarskom periodu kada se pojedinci iz najviših slojeva društva poneseni novim interesom za egzotičnim mjestima, otiskuju na putovanja diljem Europe. Ovaj oblik putovanja poznat nam je pod nazivom Veliko putovanje ili Grand Tour. Pripadnici najviših društvenih slojeva često su svoje obrazovanje završavali višemjesečnim putovanjem, a nekada i više godišnjim. Bio je to važan element u stjecanju zrelosti, a posebice inspiracije za mlade književnike i umjetnike. Iako su prvi oblici turizma bili privilegija bogate dokoličarske klase, pod utjecajima industrijske revolucije u 18. stoljeću razvija se svijest o pravu na odmor pa tako dolazi do uključivanja širih slojeva u turistička putovanja.¹⁸ Također, treba dodati da i eksponencijalni razvoj raznih prijevoznih sredstava omogućava sve jeftinija i brža putovanja pa nekoć

¹⁶ Jukić 1987: 117

¹⁷ Isto: 119

¹⁸ Vlahović 2005: 92

nedostižna mjesta, postaju ostvarivi ciljevi. Turizam postaje pokretač razvoja mjesta koje je njegovo odredište, dolazi do povećanja vidljivosti pojedinih mjesta te njihovog ekonomskog razvoja. Ipak, uz sve pozitivne strane, nije puno vremena moralo proći od početaka razvoja modernog turizma, do vremena današnjice u kojemu već govorimo o njegovim problemima, o masovnom turizmu i prezasićenosti turističkim posjetima.

Šira dostupnost jeftinih internacionalnih putovanja i mogućnost pregleda svakog kutka zemaljske površine kroz elektroničke medije, potaknule su eksponencijalan broj turističkih posjeta diljem svijeta. Visoko na listi želja našli su se spomenici kulture, posebno oni s UNESCO-ovog popisa svjetske baštine.¹⁹ Uz sve ekonomske dobrobiti eksponiranja važnih mjesta kulturne baštine, ne treba izostaviti i posljedice masovnog turizma koje dovode lokalne zajednice do prezasićenja turističkim posjetima. Veliki broj turista ujedno ugrožava opstajanje jedinstvenih lokalnih zajednica i prijeti autentičnosti izvorne kulture. Nakon prvog desetljeća 21. stoljeća, svjedočili smo ekonomskoj krizi koja je nakon dvadesetak godina ekonomskog prosperiteta pokazala da društvene i ekonomske tekovine mogu biti poljuljane gotovo preko noći. Skorup Juračić zaključuje kako tada dolazi do promjene duha vremena. Ideje skromnosti i redukcije postaju nova mantra, a pojmovi poput „reuse, reduce i recycle“ postaju novi standard komunikacije.²⁰ Sličan trend u turizmu primjećuje poznati teoretičar turizma, John Urry koji ističe kako se počinje razvijati svijest o krhkosti prirodnog i kulturnog okoliša što je dalo novi smisao idejama održivog turizma koje su se počele javljati još 60ih godina.²¹ Tako je turizam koji ostavlja negativne posljedice iza sebe, primjerice prenapučenosti povijesnih gradova na obali tijekom ljeta ili ugrožavanje prirodnog okoliša, postao nepoželjan. U nastojanju da sažme bit turizma postmodernog društva, Urry kaže da se turizam približio ostalim kulturnim praksama u kojima se težište premješta na igru, zadovoljstvo i raznovrsnost. Ideja suvremenog turizma prema njemu, svodi se na novo i drugačije iskustvo s naglaskom na različitost od svakodnevnog života.²² Dolazi do pojave nove vrste turista za koje Giancarlo Dall'Ara kaže da žele „dodirnuti duh vremena“, žele „zaviriti u prostor iza scene, lutati i otkrivati mjesta izvan utabanih staza u potrazi za jedinstvenim i neponovljivim, vjerojatno slučajnim i samo svojim iskustvom.“²³ Novi turist je informiraniji, želi sam kreirati svoje putovanje i aktivnije provodi odmor. On teži prirodnom i zbiljskom iskustvu što ga više

¹⁹ Skorup Juračić 2020: 51

²⁰ Isto: 47

²¹ Isto: 49

²² Isto: 46

²³ Isto: 51

privlači ruralnim sredinama koje nisu bile izložene velikim intervencijama.²⁴ Tako dolazi do razvoja održivog turizma koji se odvija u okvirima i kapacitetima prirodnog i kulturnog okoliša jer mu svrha nije isključivo konzumacija već doprinos lokalnoj zajednici te očuvanje načina života kao dodatne vrijednosti u turističkom iskustvu.²⁵ On je usko povezan i uz aspekte ekologije te povećanju svijest o zaštiti prirodne baštine i našem utjecaju na nju.

²⁴Segarić 2014: 121

²⁵ Isto :120

4. BAŠTINA KAO TURISTIČKI PROIZVOD

Bilo bi gotovo nemoguće govoriti o turizmu bez da spomenemo ulogu i doprinos kulture. Materijalna i nematerijalna kultura duboko su isprepleteni s našim svakidašnjim životom te se s kulturom susrećemo gotovo svaki dan, bilo da smo s njom angažirani ili ne. Ona je neodvojiv dio gradskih i ruralnih krajolika i kao takva oduvijek se koristila za promociju turizma na pojedinim lokacijama. Čak i za možda najpopularniji oblik turizma našeg vremena, onaj sunca i mora, baština je uvijek služila da privuče pažnju turista i ponudi mu dodatnu aktivnost na odmoru. Štandovi s razglednicama, magnetima i ostalim suvenirima preplavljaju našu obalu svakog ljeta te na njima uvijek možemo uočiti motive kulturne baštine. Ta baština u ovom kontekstu nije bila primarni motiv da privuče turista, već je više služila kao povijesna kulisa koja dodatno obogaćuje dobro zasluženi odmor posjetitelja.

Snažne poticaje razvoju kulturnog turizma u Europi dala je Europska Unija, Vijeće Europe te UNESCO. Proširenjem Rimskog sporazuma EU iz 1977. godine donosi se nova definicija kulture, a pravi interes za kulturu potvrđuje se 1991. godine sporazumom u Maastrichtu kada se iznosi niz dokumenata s ciljem podupiranja razvoja kulture. Neki od ciljeva bili su zaštita europske prošlosti kao pomoć u očuvanju i povećanju svjesnosti općeg kulturnog naslijeđa, stvaranje okruženja koje vodi razvoju kulture te podupiranje utjecaja europske kulture kako bi se ona osjećala diljem svijeta.²⁶ Razvojem mogućnosti kulturnog turizma počelo se baviti Vijeće Europe koje 1984. godine predstavlja ideju programa kulturnih ruta kao način podizanja svijesti o kulturnoj baštini kroz turistička putovanja.²⁷ Te ideje dovele su do ostvarivanja projekata Europske kulturne prijestolnice i Europske kulturne rute tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća.

Iako se definicija kulturnog turizma razlikuje od države do države, ovdje donosim definiciju prema G. Richardsu iz Akcijskog plana razvoja kulturnog turizma Ministarstva kulture iz 2015. godine. „Kulturni turizam definiran je kao putovanje osoba izvan mjesta stalnog boravka s ciljem prikupljanja novih informacija i doživljaja kojima one zadovoljavaju svoje kulturne potrebe.“²⁸ Procjenjuje se da putovanja motivirana boljim upoznavanjem kulture pojedine destinacije, zauzimaju oko 40% svih međunarodnih odmorišnih putovanja, a očekuje se da će kulturni turizam u razdoblju od 2022. do 2030 godine bilježiti godišnji rast

²⁶ Kombol 2006: 221

²⁷ Isto

²⁸ Tomljenović, Boranić Živoder 2015: 7

od 3.8%, koji se može popeti i do 4.6% ako promatramo grupe između 30 do 50 godina starosti, dok se mlađe generacije više baziraju na avanturistički aspekt putovanja.²⁹ S obzirom da pod pojmom kulturnog turizma možemo ubrojati stvarno raznolik spektar institucija i aktivnosti, teško je na temelju toga stvoriti sliku o jedinstvenom profilu kulturnog turista. Ono što možemo reći je da su motivirani boljim poznavanjem povijesti i umjetnosti područja koje posjećuju te žele iskusiti kulturu života destinacije. Kulturni turisti poželjna su vrsta turista zato što su višeg stupnja obrazovanja s većom ekonomskom moći te svojim posjetom stimuliraju kulturnu aktivnost destinacije.³⁰ Istraživanjem potražnje za kulturnim turizmom u Hrvatskoj zaključeno je da su kulturni turisti kod nas uglavnom mlađe ili srednje životne dobi. Radi se uglavnom o stranim turistima koji pokazuju visok stupanj zadovoljstva posjetom atrakcijama, događanjima i kvalitetom ponude. S druge strane, zabilježeno je da su nezadovoljni organizacijom dolaska, raspoloživim informacijama i sustavom signalizacije.³¹ Kulturni turizam u Hrvatskoj nije bio prepoznat kao turistički proizvod sve do 2000ih godina. Prvi konkretniji pomaci započeti su 2012. godine izradom nacionalne strategije razvoja kulturnog turizma kada se popularizira ideja o kulturnom turizmu kao samostalnom proizvodu.³² Neka od smjernica ove strategije su da kulturni turizam treba dati ključan doprinos realizaciji ciljeva turističkog razvoja kroz:

- postizanje globalne prepoznatljivosti na tržištu
- tržišno repozicioniranje s destinacije „sunca i mora“ prema raznovrsnijim i autentičnijim sadržajima
- vremensku i prostornu disperziju turističke potražnje sa svrhom ravnomjernog razvoja
- bogaćenje proizvodnog portfelja turizma u svrhu povećanja broja dolazaka³³

Slične smjernice možemo pratiti i u novije vrijeme, kada se posebno naglašava održivost turizma. Strategije razvoja održivog turizma u Hrvatskoj do 2030. godine mogli bismo sumirati u nekoliko točaka. Naglasak strategije održivog turizma je na diversifikaciji turističke ponude proizvodima više vrijednosti i uključivanjem lokalne zajednice, na izgradnji infrastruktura te uporabi novih tehnologija, posebno digitalnih, kao i na zaštitu okoliša i

²⁹ Heritage Tourism Markt Size, Share & Trends Analysis Report
<https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/heritage-tourism-market-report>

³⁰ Richards 2011: 3

³¹ Istraživanje potražnje kulturnog turizma u Hrvatskoj 2008: 10

³² Tomljenović, Boranić Živoder 2015: 11

³³ Isto: 20

ekosustava. Govori se o podizanju svijesti pojedinaca o zaštiti okoliša i očuvanju ekosustava, smanjenju količine otpada kao i na ublažavanje posljedica klimatskih promjena.³⁴

S rastom kulturnog turizma počele su se razvijati i razne niše pod ovim širim pojmom. Richards donosi pregled ovih novih niša i među najznačajnijim spominje razvoj religioznog, gastronomskog, wellness, duhovnog, volonterskog te kreativnog turizma. Autor ističe kako je većina ovih novih niša povezana sa „iskustvenim“ sadržajem turističkih proizvoda te da možemo početi pratiti trend razvoja kulturnog turizma u „kreativni turizam“.³⁵ Kreativni turizam bio bi onaj koji posjetitelju pruža priliku da razvije svoj kreativni potencijal kroz sudjelovanje u iskustvu učenja i radionice koje su karakteristične za mjesto u kojem se nalaze. U ovom procesu se događa razmjena vještina između domaćina i gosta što dovodi do većeg naglaska na razvoj lokalne zajednice. Kreativni turizam posebno je vidljiv u ruralnim područjima gdje je kreativnost potrebna kako bi se premostile prepreke slabijih ekonomskih mogućnosti. Uz kreativni turizam, Richards izdvaja značajan rast religioznog turizma posljednjih godina, posebno s obnovljenim značajem hodočašća i općenitim porastom interesa za duhovnim. Procjenjuje se da čak 250 milijuna hodočasnika svake godine kreće na neki oblik hodočasničkog putovanja.³⁶ Interes za religijskom baštinom ipak može biti dvojake prirode zbog širokog spektra posjetitelja koje privlači. S jedne strane su to posjetitelji motivirani svojom vjerom, koji mjesta sakralne baštine posjećuju zbog religijskog iskustva, a s druge strane to mogu biti posjetitelji isključivo sekularnih namjera koji lokalitet posjećuju zbog umjetničke i povijesne važnosti. Uzmimo za primjer poznatu hodočasničku rutu Santiago de Compostela utemeljenu još u 9. stoljeću. Iako izrazito sakralnog karaktera, ova ruta ipak privlači brojne zaljubljenike u fizičku aktivnost koji se žele okušati u napornom zadatku višesatnog, višednevnog hoda prepušteni vremenskim prilikama. Utvrđeno je da je tek 50% posjetitelja ovog hodočašća vjerski motivirano.³⁷ Unatoč svojoj izvornoj namjeni, ruta privlači posjetitelje širokog spektra zbog jedinstvenog iskustva koje pruža. Spiritualni turizam bismo isto tako mogli usko smjestiti uz religijski, međutim ovo je svojevrsni prošireni pojam religijskog turizma koji nije povezan s konkretnom religijom, već općenito s „putovanjem prema unutra“. Prije bi ga se moglo povezati s New Age praksama koji se koncentriraju na holistički pristup, te kao takve uključuju i wellness. Veliki porast bilježi se i

³⁴ Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine:
https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html

³⁵ Richards 2011: 4

³⁶ Isto: 5

³⁷ Isto

u niši volonterskog turizma također motivirano da boljim upoznavanjem drugih kultura. Ovaj oblik turizma češće je dužeg trajanja jer su posjetitelji uključeni u razne programe konzervacije baštine i intenzivnije sudjeluju u lokalnoj zajednici. Richards također zaključuje da bi kulturne rute mogle biti snažna poveznica volonterskog turizma i zadovoljavanjem želje za intenzivnijim povezivanjem s lokalnom baštinom mjesta.³⁸

S obzirom da ću se kasnije u ovom radu baviti izradom interpretacijske rute srednjeg vijeka otoka Paga, želim se još posebno dotaknuti dvaju područja kulturne baštine, a time i kulturnog turizma. Povijest srednjeg vijeka u cijeloj Europi gotovo je u cijelosti isprepletena s pojavom i širenjem kršćanstva. Veliki korpus srednjovjekovne baštine tako se odnosi na sakralne građevine, ali i skulpturu i slikarstvo koje su većinom imale religiozne motive. Od brojnih predmeta i građevina, nalazimo one koji su potpuno očuvani do onih kojima se gotovo izgubio svaki trag. Razdoblje srednjeg vijeka je na Pagu ostavilo brojne crkve i ostalu materijalnu i nematerijalnu baštinu, ali nažalost, raznim utjecajima kroz stoljeća broj te baštine je do danas značajno opao. Iz tog razloga slabe očuvanosti, posebno iz vremena ranijih stoljeća srednjeg vijeka, sakralna baština će u ovom radu biti usko vezana za arheološku baštinu. Štoviše, možemo reći da će sakralna baština biti istovjetna pojmu arheološke baštine zbog naravi materijalnih ostataka koje ćemo proučavati.

³⁸ Isto

5. O SREDNJEM VIJEKU, SAKRALNOJ BAŠTINI I NJENOJ INTERPRETACIJI

Razdoblje srednjeg vijeka je kroz svoje trajanje od 5. do 15. stoljeća ispratilo mnoge stilove umjetnosti, od ranokršćanske i bizantske umjetnosti, preko predromanike i romanike sve do gotike. Svaki stil, odnosno vremenski period sa sobom je nosio različite načine izričaja i simbola koji su nastavljali kontinuitet prošlosti, ali i donosili nova rješenja oblikovanja prostora. Osim što se mijenjao arhitekturni prostor, mijenjao se i izgled krajolika s kojim je u neraskidivoj vezi.

Često se može čuti kako se razdoblje srednjeg vijeka naziva i „mračno doba“. Smatramo kako je to vrijeme kulturološkog i društvenog nazadovanja u svakom pogledu. Pa ipak, je li to doista bilo tako? Srednji vijek se tako naziva iz činjenice što o tom razdoblju postoji malo pisanih izvora iz kojih možemo svjedočiti o događajima tih stoljeća, ali prvenstveno se odnosi na razdoblje od vremena seobe naroda do njihovog pokrštavanja. Taj prekid u društvenom kontinuitetu i vrijeme turbulentnih promjena ostavili su iza sebe skromne pisane i materijalne tragove, koji se ponovno počinju pojavljivati pokrštavanjem novopridošlog stanovništva. Srednji vijek je, kao ni jedno drugo razdoblje u našoj povijesti, gotovo u potpunosti povezano s kršćanskom religijom. To najviše dolazi do izražaja u umjetnosti, posebno arhitekturi, koja je gotovo uvijek vezana uz religiju. Ipak, ne treba pretpostaviti da joj je sakralni karakter bila jedina zadaća. Sakralna arhitektura bila je „mjesto kršćanskog kulta, ali i simbol zajedničkog života stanovnika određenog mjesta.“³⁹ Crkvene građevine zauzimale su važna i istaknuta mjesta u prostoru i bile dominantna točka pejzaža. Služile su kao poveznica s nebeskim, drugim svijetom. Ulaskom u crkvu, iza sebe se ostavlja svakodnevica uobičajenog života i susreće se idealna slika nebeskog kraljevstva, prisutnost nekog drugog svijeta, koji težimo svojim djelima provesti u stvarnost. Njena uloga je s vremenom postala i ona simbola političke vlasti, ali i utočišta i orijentira u prostoru za izgubljene putnike. Kroz stoljeća suživota sa sakralnom arhitekturom, ona se ispreplela sa svakidašnjim životom stanovništva i transcendirala svoju sakralnu ulogu. Od pojave prve skromne crkve, pa kroz stoljeća postojanja sakralne arhitekture, počelo se s vremenom težiti njenom sve raskošnijem izgledu, kako vanjskom tako i unutarnjem. Detaljni mozaici i raskošne zidne freske, pa vješto izrađena skulptura i bogati oltari, pretvorili su s vremenom crkve u riznice vrijedne umjetnosti. Postale su svojevrсни muzeji srednjeg vijeka. Bilo je to sve sa svrhom slavljenja božanstva, ali i „zato da srednjovjekovni čovjek i sam što više

³⁹ Morković 2001: 87

participira u materijalnom svijetu, po mogućnosti i nakon smrti, brojnim oporukama, zadužbinama i drugime.“⁴⁰ Posebno je to došlo do izražaja nakon tisućite godine, kada poznati benediktinski redovnik, Raoul Glaber opisuje da se „svijet zaodjenuo bijelim ogrtačem crkava.“⁴¹ Crkva prije tisućite godine dugo je bila uvjerena u Apokalipsu te očekivala njeno ostvarenje upravo na prelasku milenija. Iz toga razloga, nije bilo toliko potrebe za gradnjom novih sakralnih objekata. Možemo reći da se crkva zatvorila u sebe u iščekivanju propasti. No, kako to opisuje Glaber, otprilike 3 godine nakon 1000. kada je čovječanstvo shvatilo da neće biti ništa od Apokalipse, dolazi do sveopćeg procvata. Čovječanstvo je odbacilo okove starog doba te za zanosom ušlo u novo. U tim okolnostima događa se masovna obnova crkvenih zdanja, od onih najvećih do najbeznačajnijih kapela ruralnih mjesta širom Europe. Nekoć zatvorena crkva, jednostavnih oblika počinje se više otvarati prema svijetu te sukladno tome dolazi do odmaka od jednostavne vanjštine sakralnih građevina. Prvi pomak bilo je izvođenje skulpture iz unutrašnjosti crkve na njeno pročelje. Tako se kršćanska poruke više ne očitava tek nakon ulaska u crkvu, već je ona dostupna i prolaznicima. Mogli bismo čak ovdje povući paralelu s novim praksama u muzeologiji, gdje prilikom odmaka od tradicionalnog značenja zatvorenog muzeja, on počinje više izlaziti u zajednicu te mijenja način komunikacije svojim posjetiteljima. Tako i u crkvenoj povijesti, nakon prelaska milenija, nova crkva počinje jasnije i češće komunicirati svoju poruku na način da ju iznosi na vanjštinu crkve te ona tako postaje dostupnija stanovništvu. Proces razvoja sakralne arhitekture i umjetnosti kulminirao je razdobljem gotike koja gotovo nema premca u raskošnosti i elaboriranosti svog vizualnog izgleda.

Stoljeća crkvene povijesti ostavila su iza sebe nebrojeno mnogo ostataka vrijedne kulturne važnosti. Oni su toliko utkani u naš svakidašnji život da ih ponekad gotovo i ne primjećujemo. Vjerojatno svakoga dana prolazimo uz neku crkvu, kapelicu ili usamljeno raspelo na raskrižju puta. Sakralna baština jedna je od mnogih potkategorija kulturne baštine. Možemo ju u grubim kategorijama podijeliti na crkvene građevine (kapele, crkve, samostane), sakralno blago (liturgijski namještaj, posuđe i ruho, skulptura, slike, mozaici) te vjerske običaje povezane s godišnjim svetkovinama, blagdanima svetaca i značajnim svetištima.⁴² Ovoj podjeli dodala bih i pojam svetih mjesta čije korijene možemo pratiti još u poganska vremena prije pokršćavanja. To su mjesta koja „sadrže svetost u svojoj prirodi“ te se obično

⁴⁰ Isto

⁴¹ Raoul Glaber o prvom mileniju: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/glaber-1000.asp> pristupljeno: 9.1.2023.

⁴² Korov 2014: 246

vežu uz štovanje prirode ranih slavenskih etničkih skupina.⁴³ Za takva mjesta odabirale su se istaknute točke u prostoru koje nakon pokršćavanja nerijetko zauzimaju sakralni objekti kršćanstva.

Sakralna baština služi nam i kao direktna poveznica s prošlosti. Pravi vremeplov pomoću kojeg možemo zaviriti u neka prošla vremena i iz nje pokušati iščitati duh minulog vremena. Iz materijalnih ostataka naslućujemo davne običaje i vjerovanja, zamišljamo život ljudi koji su nekada i stoljećima ranije dolazili na ova sakralna mjesta, možda stajali upravo na istom mjestu gdje i mi upravo stojimo, povezani željom za spoznavanjem novih iskustava. Čak i kada su materijalni ostaci na sakralnim mjestima minimalni, lokalitet postaje svojevrsni *memento mori*, podsjetnik na našu prolaznost.

Stoga ovakva baština predstavlja veliki potencijal u razvoju turizma, posebno onog vjerskog turizma. Obzirom da vjerski turizam počiva na sakralnoj baštini koja je velikim dijelom u vlasništvu Crkve, iznosim ovdje i stajalište institucije. Stavovi Crkve, koliko god oni bili utemeljeni na kanonu i tradiciji, ipak su neodvojivi od vremena u kojem postoje te se kao takvi djelomično nastoje i prilagoditi tom vremenu. Unatoč određenim problemima u prihvaćanju vjerskog turizma, primjerice neprimjereno odijevanje turista prilikom posjeta crkvama ili korištenje sakralnih objekata u profane svrhe, možemo reći da se Crkva prilagodila ovom fenomenu, štoviše i uvidjela benefite za svoju korist. Jedan od važnijih dokumenata Crkve o turizmu je Opći direktorij za pastorizaciju turizma iz 1969. godine kojeg je odobrio papa Pavao VI. U njemu se ističe kako vjerski turizam može biti faktor društvene promjene i prilika za duhovno uzdizanje. Posebno se navodi kako turizam može:

- pridonijeti uzajamnom upoznavanju ljudi i razvijanju smisla za gostoprimstvo; smanjiti udaljenost među društvenim slojevima i među ljudskim rasama
- prevladati odvojenost pojedinih naroda, ukoliko se njime uklanjaju zle predrasude u susretu civilizacija i kultura
- predstavljati za mnoge narode jedan od najznačajnijih privrednih izvora i otvarati nove mogućnosti zaposlenja, smanjujući u nekim krajevima pojavu iseljavanja
- poboljšavati tijek ujedinjavanja prema kojemu je usmjeren Božji narod.⁴⁴

⁴³ Dumbović Bilušić 2015: 208

⁴⁴ Opći direktorij za dušebrižništvo turizma. Vidi u: Korov 2014: 240

Već smo ustvrdili da motiv za posjet mjestima religijske baštine može biti dvojake prirode. S jedne strane osobe motivirane osobnim vjerskim razlozima, te s druge, osobe koje interesira sama kulturna važnost baštine. Logično je pretpostaviti i da se u mnogim slučajevima ova motivacija preklapa. „Suvremene turiste bismo mogli djelomično opisati i kao hodočasnicima koji tragaju za svojim unutarnjim mirom i smislom, a hodočasnike kao turiste koji uz svoje traganje za duhovnim vrijednostima očekuju da ih pri tome prati komfor suvremenog turista.“⁴⁵

U nastojanju da se privuče što veći broj turista kako bi se postigla bolja vidljivost mjesta, te poželjno, stečena ekonomska sredstva uložila natrag u zajednicu i očuvanje kulturne baštine, potrebno je baštinom upravljati u skladu s idejama održivog turizma. Tek imajući na umu održivost, možemo zaista doprinijeti razvoju mjesta, a ne samo iskorištavanju njegovog potencijala. U popularizaciji kulturne baštine ključnu ulogu ima marketing i načini na koji predstavljamo i komuniciramo baštinu. Richards izdvaja nekoliko ključnih alata koje vidi kao glavne čimbenike razvoja kulturnog turizma, ali i komuniciranja baštine općenito.⁴⁶ Prvo napominje upotrebu novih tehnologija kao što su virtualna realnost. Ona posebno može doći do izražaja kada na lokalitetu nema više toliko fizičkih ostataka pa nam digitalna tehnologija omogućava rekonstrukciju u virtualnom svijetu. U skladu s virtualnom tehnologijom, ističe i upotrebu pametnih telefona te srodnih uređaja. Iz potrebe za kontekstualiziranim informacijama razvija se sve veći broj aplikacija preko kojih posjetitelji mogu upoznavati i istraživati baštinu. Korištenje aplikacija pomaže i u osamostaljivanju posjetitelja jer on više ne mora dolaziti u neku instituciju po informacije ili tražiti vodiča, već ima alate za samostalno istraživanje. Kao najvažniji čimbenik ističe pripovijedanje ili *storytelling*. Ono se rađa iz potrebe za dijeljenjem naših iskustava, a priče nam pomažu da povežemo različita iskustva u koherentne narative. Načini komunikacije i interpretiranja baštine tako postaju „osnova marketinga i iskorištavanja turističkog potencijala.“⁴⁷

Prije nego prijeđem na praktični dio rada, spomenut ću ovdje još jednom da su sakralna mjesta koja će biti dio staze, ujedno i arheološki lokaliteti. Kroz stazu ćemo posjetiti nekoliko mjesta diljem Paga od kojih su neka i dalje uporabni objekti, neki su ruševine, a dio ih je gotovo u potpunosti iščezao iz prostora. Iako postoje mnogi načini komuniciranja arheološke baštine, ona su i dalje uglavnom temelji na kontaktu s materijalnim ostacima.

⁴⁵ Citat W. Turnera Vidi u: Korov 2014: 235

⁴⁶ Richards 2011

⁴⁷ Tugas 2005: 19

Međutim, što kada su ostaci toliko oskudni da su gotovo nestali? Kako interpretirati baštinu koja je u svojoj prirodi bila materijalna, ali više ne postoji? Donosim ovdje neke spoznaje autora Ross i Saxena koji su istraživali metode interpretacije arheološke baštine u Alenteju u Portugalu u kojem se sjećanje na arheološke ostatke koristi kao turistički resurs. Njihovo istraživanje ustvrdilo je kako čak i u slučajevima kada više ne postoje arheološki ostaci, arheološka mjesta ostaju isprepletena sa svakodnevnim životom lokalnog stanovništva koje i dalje osjeća emocionalnu povezanost s nestalim ostacima.⁴⁸ Ističu kako očuvanje baštine nije samo zaštita materijalnih ostataka, već i aktivna rekreacija i održavanje simbolike prostora kako bi se smanjio osjećaj gubitka. Prilikom promocije arheološke baštine i dodavanja nove ekonomske uloge lokalitetu kroz privlačenje turista, veći naglasak se stavlja na mjesta koja su bolje očuvana, gdje posjetitelj „ima što vidjeti“. Postavlja se sasvim logično pitanje kako posjetitelj može konzumirati ovaj turistički proizvod ako od njega gotovo ništa nije ostalo? Dakle, lokaliteti koji su slabo očuvani se često preskaču u korist bolje očuvanih mjesta i tako se veći naglasak stavlja na konzumaciju „proizvoda“, a ne na sudjelovanje posjetitelja u kreiranju te baštine. Posljedično, mnogi slabije očuvani lokaliteti zbog percepcije manje važnosti još više propadaju i padaju u zaborav. Ross i Saxena zalažu se stoga za integraciju arheološkog turizma i kreativnih procesa prilikom koje turist, odnosno posjetitelj sudjeluje u simboličkoj rekreaciji prošlosti. Nedostatak materijalnih ostataka koristi se kao prilika za ponovno uspostavljanje identiteta temeljenog na sjećanjima iz prošlosti i subjektivnih interpretacija posjetitelja.⁴⁹ Alentejo u Portugalu mjesto je bogate arheološke baštine od koje su neki lokaliteti zbog izgradnje brane ostali pod vodom.

Podaci prikupljeni u Alenteju sugeriraju da dok je potopljena baština izgubila sposobnost da se fizički doživi, priča o njezinoj destrukciji služi kao "blok za izgradnju identiteta", a interpretatori i posjetitelji uključuju se u sukreiranje privlačnosti lokaliteta i proizvodnje arheološkog znanja.⁵⁰ Činjenica da su lokaliteti bili skriveni od pogleda pod vodom stvarala je dodatni interes kod posjetitelja. Jezero nastalo kao posljedica izgradnje brane, više nije samo jezero, već mjesto misterija ispod čije površine se krije bogata baština. Ross i Saxena upravo u nedostatku materijalnih ostataka vide veliki marketinški potencijal kroz poticanje znatiželje u posjetitelju. Pažnja se tako prebacuje s materijalnih ostataka na koncepte i ideje.

⁴⁸ Ross, Saxena 2019: 2

⁴⁹ Isto

⁵⁰ Isto: 7

6. OPĆENITO O PAGU

Pag je površinom peti otok po veličini u Jadranskom moru. Ako mu pribrojimo okolne pripadajuće otoke Maun, Veli i Mali Brušnjak, Lukar, Veliki i Mali Sikavac te Šestakovci dolazimo do ukupne površine od 284, 18 četvornih kilometara. Može se pohvaliti i najduljom obalnom linijom od 340 kilometara, te je drugi po koeficijentu razvedenosti obalne linije među hrvatskim otocima.⁵¹ Izrazito je izduženog oblika s gotovo 60 kilometara duljine, a na najširem dijelu je širok 9.5 kilometara. Pruža se paralelno uz planinu Velebit, u smjeru sjeverozapad- jugoistok pa se često kaže da ima velebitski smjer pružanja reljefa. Možemo ga promatrati kao produžetak Ravnih kotara prema Kvarneru. Od 1968. godine 300 metara dug Paški most povezuje ga s kopnom preko Ljubačkih vrata. Od kopna ga s istočne strane dijeli Velebitski kanal, dok je na sjeveru okružen otocima Krkom i Cresom. Svojim dugim poluotokom Lunom na sjeveru gotovo dolazi pred sam otok Rab.

„Pag nije tako neplodan kako se čini putniku koji putuje Velebitom” zaključio je u prošlom stoljeću poznati paški izučavatelj povijesti Ante Šonje.⁵² Svojim specifičnim reljefom zasigurno je jedan od posebnijih otoka hrvatskog arhipelaga. Njegova površina se često uspoređuje s Mjesecom zbog manjka vegetacije i nepreglednih kamenih površina, često bez ikakvih znakova života. Nedostatak vegetacije posebno je uočljiv na istočnoj strani otoka. Jaki naleti bure s Velebita i posolica s mora stvorile su izrazito nepovoljne uvjete za rast većeg vegetacijskog pokrova. Postoji mogućnost ipak, da je Pag kao i ostali otoci Sjevernog Jadrana, nekoć obilovao vegetacijom te da se ona održala u značajnom kapacitetu i kroz srednji vijek.⁵³ Ante Šonje prenosi priču da je na zapadnoj strani otoka „postojala gusta šuma kroz koju se po granama moglo prelaziti od sjevernog na južni kraj otoka.“⁵⁴ Za ovako drastičnu promjenu u pejzažu, značajne su sigurno sječe šuma kao rezultat demografskih promjena otoka tijekom od 15. do 17. stoljeća. Tada Pag naseljava dosta vlašskog stanovništva koje sa sobom dovodi preko 30 000 grla stoke i drugačiji odnos prema šumama kojih je na kopnu bilo u izobilju.⁵⁵ Paškim pejzažom danas dominira uglavnom krški krajolik.

Raspored plodnih područja na otoku uvjetovao je i mjesto razvoja naselja koja stanovništvo smješta uz plodna polja. To su veće Novaljsko i Kolanjsko polje na sjeveru te

⁵¹ Magaš 2000: 13

⁵² Šonje 1981: 5

⁵³ Brgles 2014: 190

⁵⁴ Šonje 1981: 5

⁵⁵ Brgles 2014: 191

fliške udoline Povljanska, Vlačićka i Smokvička na jugu otoka.⁵⁶ Plodna polja nastala su zahvaljujući izvorima pitke vode koje Pag, iako nema stalne tekućice, ima u izobilju. Iz tog razloga paški kroničar Marko Lauro Ruić pokušao je ime otoka izvesti od grčke riječi *pege* što bi značilo *izvor*.⁵⁷ Reljef je također utjecao i na razvoj gospodarskih grana na otoku. Tako se na zelenijem sjevernom dijelu otoka narod bavio uglavnom stočarstvom, dok se stanovništvo južnog dijela otoka okrenulo drugom prirodnom bogatstvu- soli. Uvale oko Paga, Dinjiške, Vlačića i Smokvice bile su zbog svoje male dubine i velike izloženosti Suncu, vrlo pogodne za ubiranje soli. Ona je i danas jedno od glavnih obilježja Paga, a početke tog zanata možemo pratiti još od antičkih vremena.⁵⁸ Ovakav raspored gospodarskih djelatnosti uvjetovao je i da se upravo na jugu otoka razvije najveće naselje, grad Pag. Stočarstvo kojim se narod bavio na sjeveru nije omogućavalo stvaranje ekonomskog viška koji bi se pretočio u razvoj većeg naselja, a nije takvu potrebu ni imalo, dok je sol mogla pružiti tu mogućnost. Krajem 15. stoljeća u razdoblju ekonomskog prosperiteta gradi se planski grad Pag. Sol je bila, osim velike prednosti i izvor brojnih sukoba kroz povijest. Pag je često bio meta nekoliko interesnih strana, prvenstveno Raba i Zadra koji su nastojali uspostaviti svoju vlast nad otokom, a kasnije i Mlečana.

Osim što je vrlo specifičnog reljefa, Pag je jednako tako i specifične teritorijalne podjele. Pag je jedini hrvatski otok koji se nalazi u dvije županije. Općina Novalja s poluotokom Lunom nalazi se u Ličko-senjskoj županiji, dok se općine Pag, Povljana i Kolan nalaze u teritorijalnom sastavu Zadarske županije.⁵⁹ Njegova izrazita izduženost i protezanje od područja Ravnih kotara do Raba, omogućavala je vrlo direktan utjecaj oba grada još od ranih stoljeća njihova postojanja. Linija razgraničenja ove dvije županije nalazi se malo južnije od lokaliteta Stomorica, a prolazi između Gajca i Kolanjskog gajca do Zrća. Smatra se da temelj takvih podjela seže još u srednji vijek, što u povijesnim izvorima možemo pratiti od 11. stoljeća.⁶⁰ Reljefne karakteristike koje dijele Pag na mikroregije rezultirale su i otežanom prometnom povezanosti otoka. Tako možemo govoriti o tri mikroregije, sjevernom koncentriranom oko naselja Novalja, srednjem kojim dominira Pag te južnom s manjim naseljima poput Povljane i Vlačića.

⁵⁶ Magaš 2000: 16

⁵⁷ Suić 1953: 11

⁵⁸ Kurilić 2011: 51

⁵⁹ Magaš 2000: 14

⁶⁰ Škunca 2017: 189

Otok Pag je odavno uz svoju sol, poznat po siru i ovci. Ti elementi postali su okosnica razvoja gastronomskog turizma te važna odrednica brenda otoka. Ovo popularno turističko odredište posljednjih godina radi na prezentaciji ostalih aspekata svog bogatog naslijeđa. Tako se u gradu Pagu u prostorijama Magazina soli otvorio Muzej soli koji u sklopu solane radi na prezentaciji ovog naslijeđa. Ponudu su nedavno, osim raznim uporabnim predmetima i fotografijama iz prošlosti solana, obogatili i stručnim vodstvom po poljima soli i ubiranjem cvijeta soli.⁶¹ Treba posebno istaknuti i benediktinski samostan Svete Margarite. Redovnice u prostorijama svog samostana čuvaju vrijedne predmeta sakralne važnosti te zbirku ikona. Uz to rade i na očuvanju tradicije paške čipke, a razvile su i specifične kulinarske suvenire otoka, čije recepte crpe iz povijesnih spisa samostana.⁶² Na sjeveru otoka Gradski Muzej Novalja uvođenjem edukativnih tura po mjestu nastoji posjetiteljima oživjeti antičku povijest Novalje.⁶³ Muzej je dom vrijedne arheološke zbirke, a u mjestu se nalazi i izdvojena zbirka Stomorica u kojoj se čuva arheološka baština iz antičkih i srednjovjekovnih vremena. Od prezentacije mjesta izrazitog prirodnog značaja treba izdvojiti Vrtove lunjskih maslina. Posebnost ovog parka je što se u njemu nalazi najveći broj samoniklih tisućljetnih stabala maslina na jednom mjestu, čija starost ponekad seže i preko dvije tisuće godina.⁶⁴ Pag je isto tako odlično mjesto za aktivni odmor. Obiluje penjačkim, biciklističkim i planinarskim stazama od kojih je u posljednje vrijeme velik broj posjetitelja privukla staza Life on Mars. Pruža jedinstveno iskustvo otkrivanja ogoljelog paškog krajolika u njegovom suživotu s morem.⁶⁵

Istraživanjem ponude paškog turizma uočava se raznovrsna ponuda aktivnosti među kojima je dobro zastupljena i kulturna baština. Dok sjeverni dio otoka radi na prezentiranju baštine svoga dijela, isto primjećujemo i na jugu otoka gdje se promovira baština toga dijela. Primjećujem u ovome da Pagu još uvijek nedostaje neki ujedinjujući faktor, koji bi jednako radio na promociji cjelokupne baštine otoka i kontekstualiziranju njegove povijesti i kulturnog naslijeđa. Postoji doduše web stranica Pag-turizam⁶⁶ koju je pokrenulo istoimeno trgovačko društvo osnovano 2021. godine, međutim veliki dio stranice, posebno onaj koji bi trebao pružiti detaljnije informacije, još je u izradi. Takva podijeljenost zasigurno je i posljedica upravne i teritorijalne podjele otoka na dvije županije. S ovom idejom o podijeljenosti otoka

⁶¹ Solana Pag <https://solana-pag.hr>

⁶² Samostan Svete Margarite Pag <http://benedictus.hr>

⁶³ Gradski muzej Novalja <https://gradskimuzejnovalja.hr>

⁶⁴ Vrtovi lunjskih maslina <https://www.olive-gardens.eu>

⁶⁵ Life on Mars <https://visitnovalja.hr/life-on-mars/>

⁶⁶ <https://pag-turizam.hr>

ušla sam u stvaranje interpretacijske staze koja bi objedinila lokalitete iz svih dijelova otoka. Od bogate kulturne baštine, bilo je teško suziti odabir na samo nekoliko lokaliteta. Odlučila sam se koncentrirati na nekoliko najpoznatijih i najvažnijih lokaliteta na otoku, ali i na neke manje poznate, kojima prijeti propadanje kako bi se skrenula pažnja na potrebu njihove zaštite. Kroz odabrane lokalitete nastojat ću ispričati priču o Pagu u srednjem vijeku, a svaki lokalitet poslužit će kao uvid u poseban aspekt srednjovjekovne povijesti otoka. S obzirom na usku povezanost srednjeg vijeka i kršćanstva, lokaliteti interpretacijske staze bit će sakralne građevine te poneka utvrda ili ono što je od nje ostalo.

7. PAG U SREDNJEM VIJEKU

Ako zanemarimo pisanja grčkih pisaca koji spominju gornjojadranske otoke općenito, prvi konkretan spomen otoka Paga nalazi se u djelu *Naturalis Historia* Plinija Starijeg iz 77. godine. On ga naziva Cissa po tada najznačajnijem naselju na otoku koje smještamo u današnju Casku.⁶⁷ Najstariji kartografski prikaz otoka je iz 4. stoljeća na karti *Tabula Peutingeriana* koja nam je poznata po srednjovjekovnoj kopiji. Na njoj se otok naziva *Ins. Sissa* i prikazuje se više simbolički nego vjerno stvarnom izgledu.⁶⁸ U ranom srednjem vijeku pak, se otok naziva Kissa po istoimenom kastrumu, tada najznačajnijem na otoku. Njegovu lokaciju ni danas ne možemo točno utvrditi, iako nam je poznat iz pisanih izvora. Ono što znamo je da se nalazio na sjeveru otoka, možda na području današnje Novalje ili na nedalekom brdu Košljun.⁶⁹ Centar naseljenosti se od antike mijenjao nekoliko puta i selio na više mjesta po otoku, a po pisanim izvorima možemo zaključiti kako je otok mijenjao svoje ime u skladu s dominantnim naseljem toga vremena. Od 11. stoljeća počinje se primjenjivati naziv insula Paghi, da bi se tek od 14. stoljeća ustalio današnji naziv Pag.⁷⁰ To bi značilo da se i glavni centar naseljenosti prebacio na južni dio otoka, gdje se i do danas nalazi najveće naselje.

Ime Cissa i danas je vrlo živo na širem novaljskom području. Kroz jednu šetnju gradom već je moguće uočiti razne uslužne objekte, apartmane ili stadion koji nosi naziv Cissa. Ovo antičko naselje nekoć je bilo smješteno u današnjoj Caskoj u uvali Zrće o čemu svjedoče brojni ostaci na površini, ali i pod morem. Naselje se posebno razvija nakon što se otok krajem 2. stoljeća i službeno našao u sastavu Rimskog carstva, odnosno provincije Dalmacije.⁷¹ U tom vremenskom razdoblju dolazi do promjena u stanovništvu te se nekoć liburnska kultura življenja zamjenjuje onom romanskom. Život se iz povišenih utvrda počeo premještati sve bliže obali. Počinju se graditi vile na plodnim područjima otoka te oko njih organizirati gospodarstva. Vlast u antičko vrijeme bila je u rukama bogatih rimskih zemljoposjednika koji su upravljali velikim imanjima. Oko takvih imanja se u kasnoj antici počinju razvijati zaseoci od kojih su se neki razvili u današnja naselja otoka. Među njima je i Novalja koja je od antičkih vremena služila kao važna luka za Cissu. U njoj su djelovale i

⁶⁷ Brgles 2014: 189

⁶⁸ Faričić 2003: 51

⁶⁹ Hilje 2011:113

⁷⁰ Faričić 2011: 526

⁷¹ Medini 1980: 433

brojne radionice tegula, amfora i stakla, kamenolom, te brojne druge djelatnosti vezane uz plovidbu.⁷² Osim što je luka omogućavala dobru prometnu povezanost i razmjenu dobara, prije svega je omogućavala razmjenu ideja diljem Carstva. Tako je na paške obale pristiglo i kršćanstvo koje će odigrati ključnu ulogu u preobrazbi otočkog krajolika i kulture življenja. Kako je s vremenom opadala moć Rimskog Carstva potresenog provalama barbarskih plemena i ekonomskim problemima, opadala je i moć rimskih kultova. Stoga je narod bio otvoreniji primanju novih ideja i društvenih struktura.

⁷² Suić 1953: 20

7.1 POJAVA KRŠĆANSTVA

Kršćanstvo je u prva nepuna četiri stoljeća svog postojanja prošlo put od prakticiranja vjere u tajnosti i progona do glavne državne religije. Milanskim ediktom iz 313. godine kršćani dobivaju pravo slobodnog izražavanja vjere, a car rimski Teodozije ga 380. godine proglašava službenom religijom Carstva. Stari bogovi i kultovi i dalje su se štovali, ali njihov utjecaj u potpunosti nestaje s vremenom. Mjesta antičkih hramova i poganskih oltara postupno su zamijenile crkve.

Ne znamo još pouzdano kada se točno kršćanska misao prvi puta pojavila na otoku Pagu. M. Suić vjeruje da je to bilo prije Milanskog edikta, dakle u ranom 4. stoljeću,⁷³ a s njim se slaže i novaljski svećenik Josip Kunkera.⁷⁴ Kunkera je, kao veliki zaljubljenik u pašku povijest i amaterski arheolog, često bio sklon interpretirati nalaze u skladu sa svojom postojećom vizijom. Ipak, zbog njegovog aktivnog istraživačkog rada, često je izvor za bolje poznavanje prošlosti otoka. Kunkera nam donosi nekoliko ulomaka antičke skulpture s područja Novalje koja potječe iz 2. stoljeća. Ulomci su na sebi imali uklesano slovo X te ih on zbog toga smatra prvim znakovima kršćanstva na otoku.⁷⁵ Prije nego je kršćanstvo izraslo u instituciju Crkve, na svojim samim počecima, često se prakticiralo kao život u monaškim zajednicama. Monasi su kroz težak fizički rad i život u surovim prirodnim uvjetima, htjeli produbiti svoju duhovnost i posvećenost vjeri. Iako nemamo potvrđene takve rane monaške zajednice na Pagu, iz pisama svetog Jeronima, monaha porijeklom iz dalmatinskog Stridona, doznajemo o njihovom osnivanju diljem jadranskih otoka.⁷⁶ Ako su monasi odabirali okolne otoke za organiziranje svojih zajednica, nije teško zamisliti da su ih organizirali i na Pagu. Trag iz pisanih izvora moglo bi biti pismo svetog Jeronima iz 397. godine u kojem piše o putniku Kastruciju koji je na svom putovanju do Betlehema bio primoran pristati u Cissi.⁷⁷ Je li to bila upravo ova Cissa na Pagu, po kojoj je cijeli otok tada nosio ime? Mišljenja znanstvenika se razlikuju po ovome pitanju jer materijalnih dokaza nema, a i povijest je poznavala više mjesta tada znanih kao Cissa, ne samo onu pašku.⁷⁸ Kao nematerijalne ostatke

⁷³ Suić 1953: 26

⁷⁴ Kunkera 1977: 23-30

⁷⁵ Kunkera 1977: 23-30

⁷⁶ Ostojić 1963: 73

⁷⁷ Šonje 1981: 25

⁷⁸ Mate Suić ističe dvije Cisse na području Jadrana i dodaje im epitete „portunota“ i „pullaria“ kako bi razlikovao liburnsku- *po lukama poznatu* Cissu, aludirajući pritom na pašku, te jednu istarsku na području Brijuna. Vidi u: Suić 1987: 190

monaških zajednica možemo uzeti primjer toponima koji donosi M. Suić. Autor spominje crkvicu svetog Antuna u Caskoj (nekadašnjoj Cissi) koja je danas posvećena svetom Antunu Padovanskom. Suić u ovim titularima vidi kontinuitet naziva od antičkih vremena, te zaključuje da je ovdje zasigurno nekada prije postojala crkva svetog Antuna Opata.⁷⁹ Antun Opat je bio jedan od prvih osnivača monaških zajednica na zapadu, a uz to i zaštitnik stočarstva, toliko značajne gospodarske grane sjevera otoka. Sveti Antun se i danas smatra zaštitnikom grada Novalje, što pokazuje koliko se dugo naziv zadržao na području te prenosio kroz stoljeća.

Tek u 5. stoljeću nailazimo na prve konkretne nalaze sakralnih građevina, a s time i konkretan dokaz da se kršćanstvo raširilo otokom. Najbrojnije primjere ranokršćanske arhitekture danas nalazimo u Novalji. Ondje se nalaze ostaci čak tri ranokršćanske bazilike i barem dvije manje kapele. Ostaci najveće bazilike od njih, nalaze se ispod današnje crkve Gospe od Ružarija u središtu Novalje, na glavnom gradskom trgu. Veličina ranokršćanske bazilike i bogatstvo nalaza koji su pronađeni na njenom području, potaknulo je brojne znanstvenike da pokušaju odgonetnuti zašto bi se tako veliki arhitektonski sklop izgradio na otoku na kojem ni jedno naselje tada nije imalo status municipija (grada).⁸⁰ Među zastupljenijim teorijama su da je Novalja kao luka imala velik protok ljudi te je stoga za povećane potrebe bilo potrebno izgraditi crkvu koja bi odgovarala potrebama lokalnog stanovništva, ali i putnika koji bi privremeno pristajali u Novalju.⁸¹ Neki su pak zaključili da je na Pagu morala postojati i biskupija što bi Pag tada uzdiglo na puno viši status no što mu pridodajemo. Mogao bi se tako izjednačiti s gradovima poput okolnih Raba, Krka i Zadra koji su imali svoje biskupije.⁸² Moć crkvenih institucija je znatno porasla u vrijeme nakon slabljenja i konačne propasti Rimskog Carstva u 5. stoljeću. S padom Carstva, pale su postojeće društvene strukture te je u tom političkom vakuumu Crkva postala bitan aspekt organizacije zajednice u prvim stoljećima srednjeg vijeka. S vremenom su se politička i duhovna vlast ispreplele jer su obje imale koristi od zajedničkog širenja utjecaja, a svećenstvo izrasta u novi sloj društvene elite.

⁷⁹ Suić 2017: 167

⁸⁰ Više u: Kurilić 2011: 74

⁸¹ Kurilić 1994: 195-197

⁸² S. J. Škunca 1991: 16

Arhitektonski krajolik koji su u antici oblikovale rimske vile građene uz plodna područja, naslijedile su u srednjem vijeku crkve. Zahvaljujući tome što su vile bile smještene uz plodna područja, na strateški važnim položajima, poslužile su kao idealna mjesta za gradnju sakralnih objekata. Takve pregrađena zdanja postaju centri okupljanja i polazišne točke za formiranje naselja kasne antike i srednjeg vijeka.⁸³ S obzirom na svoju relativnu izoliranost od kopna, Pag nije toliko snažno osjetio posljedice pada Carstva i njegovu podjelu na Istočno i Zapadno. Razdoblje Ostrogotske vlasti u 5. stoljeću na području Dalmacije, na Pagu nije ostavilo traga jer su bili u manjinskom položaju, dok je većina stanovništva otoka i dalje bila ilirskog ili romanskog podrijetla.⁸⁴ Prve veće promjene u krajoliku otoka dogodit će se u 6. stoljeću nakon što je istočnorimski car Justinijan I. pobijedio Gote. U svojoj želji za renovacijom Carstva, podiže brojne utvrde od kojih su nam četiri poznate na otoku Pagu.

⁸³Zeman 2013: 35

⁸⁴Ivšić 2013: 38

7.2 BIZANT NA PAGU

Vrijeme vladavine cara Justinijana I. Velikog obilježeno je njegovom ambicijom da ponovno uspostavi granice nekadašnjeg Rimskog carstva, što nam je poznato pod pojmom *Renovatio Imperii*. Njegova vladavina ostavila je brojne tragove u umjetnosti širom Jadrana. To je vrijeme koje obilježavaju reforme, izgradnja fortifikacijskih sustava i reorganizacija vojske. Justinijan se vidio kao nasljednik rimskog Imperija što ga je motiviralo da 535. godine odluči protjerati Gote iz Dalmacije, a već godinu dana kasnije uspostavlja kontrolu nad dijelom Dalmacije i Liburnije.⁸⁵ Područje Zadra i Ravnih kotara stavlja pod svoju upravu 552. godine.⁸⁶

Kako bi zaštitio novostečena područja i stekao kontrolu nad pomorskim putevima, Justinijan gradi niz fortifikacijskih utvrda. Bilo je važno kontrolirati puteve koji su povezivali prijestolnicu Konstantinopol s drugim važnim dijelovima Carstva poput Akvileje ili Ravene. Područje središnjeg Jadrana bilo je stoga izuzetno važno jer se s njega mogla lako dosegnuti bilo koja lokacija na talijanskoj obali. Bitni pomorski putevi povezivali su s unutrašnje strane otoke Pag, Rab, Cres, Krk i Pulu, dok je vanjski dio puteva povezivao Kornate, Silbu, Ilovik i Pulu.⁸⁷ Na Pagu su nam za sada poznati ostaci četiri utvrde, smještene na istočnim obalama otoka. Razlog tomu je vjerojatno što je unutrašnji plovni pravac bio zaštićeniji kopnom te sigurniji za plovidbu pa su stoga i utvrde građene s istočne strane kako bi nadzirale plovidbu Velebitskim kanalom. Najsjevernija od četiri paške utvrde je Svetojanj, dok se nešto južnije od nje nalazi utvrda sv. Jurja nad Caskom. Na južnom dijelu otoka se nalazila istoimena utvrda nad gradom Pagom. Najjužnija utvrda bila je smještena na otoku Veliki Sikavac. Utvrde nisu štitele samo okolno područje već su bile dio obrambenog sustava čiji strateški položaj je imao ključnu ulogu u njihovoj međusobnoj komunikaciji. Iako nam nije puno poznato o svakodnevnom funkcioniranju utvrda, pretpostavlja se da su komunicirale pomoću dimnih signala.⁸⁸ Bile su građene uglavnom na području gdje su već u antici postojala manja zdanja, a u sklopu utvrda vjerojatno su postojale i sakralne građevine.

Justinijanova ambicija podjednako se isticala u političkim i vojnim operacijama, kao i u sferi širenja duhovnog utjecaja. Stoga se često kaže da je svoju politiku vodio „mačem i

⁸⁵ Suić 2003: 348

⁸⁶ Antoljak 1971: 139-146

⁸⁷ Glušćević, Grosman 2015: 125

⁸⁸ Isto: 147

križem.“⁸⁹ Nakon njegove smrti 565. godine dolazi do slabljenja utjecaja i gubitka nekih teritorija za vrijeme njegovih nasljednika. Nova politička previranja ostavljaju prostora novim narodima, poglavito Slavenima i Avarima da pristignu na naše područje. Oslabljeno Istočno Carstvo nije bilo u mogućnosti obraniti granice od dolaska novog stanovništva. „Linija obrane antičke civilizacije“ kako ju je nazvao Ž. Tomičić, spustila se bliže istočnoj obali Jadrana.⁹⁰ Starosjedilačko stanovništvo, uglavnom romansko, prenijelo je novim narodima mnoge društvene stečevine, naposljetku i kršćanstvo, što je prema N. Cambiju „u ranom srednjem vijeku urodilo obilatim plodovima u vrlo vrijednoj i originalnoj hrvatskoj kulturi.“⁹¹

⁸⁹ Ž. Tomičić 2009-11: 364

⁹⁰ Isto: 369

⁹¹ N. Cambi 2002: 311

7.3 OD SLAVENA DO HRVATA

Razdoblje seobe naroda dugo se smatralo vremenom prekida kontinuiteta života između antike i srednjeg vijeka. Djelomično je to i zbog oskudnih povijesnih izvora o tom vremenu te rijetkim materijalnim ostacima nedovoljnim za stvaranje pune slike događaja. Propast Salone u 7. stoljeću često se promatrala kao simbolički pad antičkih tekovina provincije Dalmacije. Slika o tom razdoblju postepeno se počinje mijenjati sredinom 20. stoljeća kada se uočavaju sličnosti u umjetnosti kasne antike i ranog srednjeg vijeka pa se na temelju toga pretpostavlja nastavak kontinuiteta života, kako dalmatinskog područja tako i ostalih provincija. M. Suić zaključuje da gradovi preživljavaju početnu krizu izazvanu prvim provalama novih naroda, a kada govori o gradovima, zapravo govori o društvu u cjelini.⁹²

Razdoblje od otprilike 6. do 8. stoljeća, zbog svojih čestih političkih i društvenih previranja, ostavilo je malo pisanih tragova iza sebe. Ono što možemo zaključiti na temelju malobrojnih izvora je da se slavensko stanovništvo postepeno asimilira sa starosjedilačkim romanskim stanovništvom. To je vrijeme postupnog zauzimanja životnog prostora, posebno onog na otocima i uz obalu, važnim geostrateškim interesima Bizanta.⁹³ Novo stanovništvo svakako se trebalo priviknuti na drugačiju klimu, pogodnu maslinarstvu više nego poljoprivredi. Centri naseljenosti na otoku nastavljaju svoj kontinuitet i kroz razdoblje ranog srednjeg vijeka pa tako sve važne utvrde, naselja uz utvrde i prometnice ostaju i nakon dolaska novog stanovništva na istom mjestu.⁹⁴ I. Babić smatra kako su Slaveni rano civilizacijski sazreli što pripisuje urbanoj civilizaciji bizantske Dalmacije.⁹⁵ Novo nepokršteno stanovništvo na području nekadašnjeg jedinstvenog Carstva, predstavljalo je brojne izazove, ali i priliku za širenje političkog utjecaja Istoka i Zapada. Razdoblje 8. i 9. stoljeća obilježeno je političkim i duhovnim nadmetanjima Bizanta na istoku te ojačale Franačke države na zapadu. Franačka je, posebno pod vodstvom Karla Velikog uspjela ipak nadjačati Bizant te ga prisiliti na potpisivanje mira u Aachenu 812.godine. Ovim sporazumom, Karlu je pripao naslov cara te pokrajine. Istra, Venecija, Liburnija, Dalmacija i Panonija. Pod bizantskom vlasti našli su se dalmatinski gradovi Zadar, Trogir, Split, Dubrovnik i Kotor te otoci Krk, Rab, Cres i Lošinj.⁹⁶ Samo dvije godine nakon potpisivanja

⁹² Goldstein 1996: 22

⁹³ I. Babić 1996: 29

⁹⁴ Goldstein 1996: 26

⁹⁵ I. Babić 1996: 29

⁹⁶ Brgles, Brozović Rončević 2011: 480

mira, Karlo Veliki umire zbog čega ponovno slijedi nestabilniji period. Slavenstvo stanovništvo organizirano u sklavinije tako se uvijek nalazilo na razmeđu dvije sile i konstantnom miješanju utjecaja istoka i zapada.

U neposrednoj blizini Paga, na kopnu oko grada Nina se formirao centar mlade hrvatske države. Nedaleko je bio i Zadar koji je nakon pada Salone postao najznačajniji grad istočne obale Jadrana.⁹⁷ Već sam spomenula kako na prostor Paga još od antike utječu okolni Zadar i Rab, a kroz vrijeme 8 i 9. stoljeća osjeti se utjecaj Nina u vidu dolaska novog stanovništava, Hrvata. Nepokršteno stanovništvo predstavljalo je priliku da Franačka i Bizant pokušaju uspostaviti kontrolu područja kroz širenje kršćanstva i uspostavljanje crkvene hijerarhije koja je ujedno ojačavala političku moć. Hrvatska kneževina, a s njom i Pag, bila je podložnija prihvaćanju kršćanstva putem franačkih misionara. Okolnosti dolaska prvog hrvatskog stanovništva na otok su još uvijek nepoznate. Najranije materijalne tragove možemo pronaći na južnom dijelu Paga, što je i logično zbog geografske blizine Nina. O hrvatskoj prisutnosti svjedoče nalazi groblja na području Poveljane. Groblja su pronađena na području Belotine ograde u uvali Stara Poveljana, Grušna i Gomilica u Poveljanskom polju te se datiraju na prijelaz 8. u 9. stoljeće.⁹⁸ O grobljima na sjeveru otoka govori J. Kunkera koji prenosi podatak da su se Hrvati također pokapali na području današnjeg groblja u Jazu u Novalji.⁹⁹ Ipak, nejasno je jesu li se ove promjene u stanovništvu odmah odrazile i na promjene političke vlasti te još ostaje otvoreno pitanje kada se točno Pag našao u sastavu Hrvatske kneževine. S. Čače smatra da je Pag pripadao romanskoj Dalmaciji, a ne hrvatskoj kneževini u 9. stoljeću.¹⁰⁰ Zastupa mišljenje da je Pag bio podijeljen na sjeverni dio sa središtem na novaljskom području, te južni dio koji je prvi bio zahvaćen naseljavanjem novog stanovništva. K. Regan i B. Nadilo vjeruju da je Pag postao dijelom hrvatske kneževine od 10. stoljeća kada započinje i novi val graditeljske djelatnosti. Prema njima je tada obnovljena i Kissa koja posljedično izrasta u jak otočki centar.¹⁰¹ Općenito je ovo razdoblje pregradnje postojećih crkvi, ali i izgradnje novih oratorija i privatnih kapela.¹⁰² Iako ne znamo odrediti točan početak uspostave hrvatske vladavine nad Pagom, znamo da je u jedinstvenu upravnu cjelinu objedinjen u 11. stoljeću kada Petar Krešimir IV. postaje kralj Hrvatske i Dalmacije.

⁹⁷ Hilje 2011: 105

⁹⁸ Oštarić, Kurilić 2013: 296

⁹⁹ Kunkera 1982: 25

¹⁰⁰ Čače 1999: 52

¹⁰¹ Regan, Nadilo 2009: 758

¹⁰² Vežić 2005: 9

7.4 PREMA ZRELOM SREDNJEM VIJEKU

Kissa je kao dominantni centar naseljenosti Paga u 11. stoljeću bio dijelom kissanske općine kojom je upravljao rapski knez Mačolin.¹⁰³ Lokacija Kisse do danas je ostala upitna. Ako je suditi po bogatstvu arheoloških nalaza, Novalja bi bila izgledan kandidat, kao i nedaleko brdo Košljun na kojem se već poznati ostaci utvrde. Njenu lokaciju toliko je teško pouzdano utvrditi zato što ju je Zadar porušio i popalio 1203. godine.¹⁰⁴

Prestanak dominacije Kisse nad otokom možemo naslutiti i ranije jer se sve više počinje iskorištavati solno bogatstvo juga otoka što postupno vodi do ekonomske premoći juga nad sjeverom. Još oko 1000. godine mletački duždevi pokušavali su uspostaviti kontrolu nad Pagom, posebno područjem solana. Nakon smrti kralja Stjepana Držislava, Mletačka Republika iskoristila je priliku za preuzimanje Zadra i sjevernih dalmatinskih gradova, čemu se Zadar posebno opirao. Pri tome je Venecija bila voljna činiti i ustupke ne bi li primirila Zadrane. Kako je bila u posjedu i Raba i Zadra, 1174. godine Venecija dodjeljuje Kissu sinu zadarskog kneza, Rogeriju Maurocenu, kako bi udovoljila Zadru.¹⁰⁵ Gubitak tako važnog središta Rabljani nisu dobro primili. Morao je čak intervenirati i zadarski biskup Lampridije koji stanovnicima Zadra i Raba dodjeljuje jednako pravo na ispašu stoke, što je privremeno primirilo sukob.¹⁰⁶ Oba grada su zapravo željela uspostaviti kontrolu nad cijelim otokom. Borbu za prevlast nad Kissom okončao je Zadar kada ju je uništio već spomenute 1203. godine nakon čega Kissa više nikada nije vratila stari sjaj. Brojno stanovništvo moralo je prijeći u današnji Stari grad Pag. Ekonomski napredak stanovništva omogućen ubiranjem soli doveo je do razvoja tog naselja u pravi grad. Usprkos tome što je stanovništvo imalo velika davanja prema vlasnicima solana (zadarskom plemstvu) te crkvenoj i svjetovnoj vlasti,¹⁰⁷ uspjelo je prosperirati, a s vremenom steći i želju za većom kontrolom nad svojim radom i životom. Ekonomska moć Zadra je počivala na soli, koju je najviše proizvodio Pag te stoga otočani nikada nisu dobili priliku uspostaviti samoupravu. Vrijeme 13. i 14. stoljeća za Pažane je prošlo u konstantnom diplomatskom ali i oružanom sukobu. Pag se u razmiricama Zadra i Venecije ponekada čak priklanjao Veneciji, sve ne bi li se oslobodio kontrole susjednog grada. Tako su učinili i početkom 14. stoljeća kada se Zadar pobunio protiv

¹⁰³ Škunca 2017: 189

¹⁰⁴ Suić 1953: 37

¹⁰⁵ Škunca: 2017: 190

¹⁰⁶ Isto

¹⁰⁷ Hilje 2011: 106

mletačke vlasti. Cilj Paga je bio steći usluge od Venecije, prvenstveno dobiti pravo slobodnog biranja kneza, „vjerujući valjda da je udaljenog gospodara lakše podnositi“.¹⁰⁸ Zadrani su im ubrzo zahvalili na ovom potezu tako da su 1312. godine napali Pag i zapalili grad, te se već godinu dana kasnije Pag opet nalazi pod zadarskom vlašću.¹⁰⁹ Ponavljalo se ovo nekoliko puta kroz 14. stoljeće. Tako se Zadar ponovno pobunio protiv Venecije 1345. godine, na što su Pažani odmah odgovorili izručivanjem 12 zadarskih plemića i 37 pučana. „Čim su se mletačke galije udaljile, Zadrani iskrcavaju vojsku i još jednom poharaju Pag.“¹¹⁰ Na međusobno podmetanje i osvećivanje Paga i Zadra, Venecija je mogla samo trljati ruke jer je obje strane koristila kako je kada bilo potrebno. Pag je pod mletačkom vlašću bio do 1358. godine kada Zadarskim mirom opet prelazi u ruke starog gospodara. Zadar je ponovno prouzročio toliko štete da kralj Ludovik I. Anžuvina oduzima Pag iz njihova vlasništva. Nakon smrti kralja, Zadar se opet domogao otoka. Ovog puta spremniji na kompromise, Zadrani Pagu dopuštaju minimalnu samoupravu, ali ipak oduzimaju pašku kancelariju.¹¹¹ Pag se ponovno pobunio krajem 14. stoljeća te istjerao Zadrane iz grada, na što je Zadar žestoko odgovorio. Stanovništvo Paga je moralo pobjeći, a ovom prilikom opljačkane su brojne crkve i privatne kuće. Za neke predmete ukradene iz paških crkava vodile su se parnice sve do 15. stoljeća.¹¹² Složeno pitanje paško-zadarskih sukoba napokon je okončano 1409. godine kada je Ladislav Napuljski prodao Dalmaciju Mlecima. Venecija je zatim stavila Pag pod svoju izravnu vlast.

U ovim burnim vremenima i kraćim razdobljima mira, stanovništvo Paga uspjelo se održati, štoviše i napredovati u ekonomskom pogledu. Stari grad Pag se tada transformira iz naselja u pravi grad pa se tako počinju graditi i kuće od čvršćih materijala te financirati javne građevine i crkve. U ovom razdoblju prosperiteta, građani shvaćaju da su prerasli potrebe svog postojećeg grada. Prvenstveno je bio problematičan njegov položaj na plićem dijelu uvale što nije omogućavalo dobro funkcioniranje luke, bio je pretjerano izložen buri, a većina grada nije bila ni utvrđena.¹¹³ Stoga se javlja ideja o izgradnji novoga grada koji bi zadovoljio porasle potrebe ljudi. Nakon dugo vremena, Pag je napokon dočekaao povoljan trenutak. Kako je mletačka vlast još bila nesigurna, Venecija je težila razvijanju manjih gradova kako bi konkurirali i oslabili Zadar, ali kako bi i sama imala koristi od adekvatnog grada na području

¹⁰⁸ Isto

¹⁰⁹ Suić 1953: 40

¹¹⁰ Isto: 42

¹¹¹ Hilje 2011: 106

¹¹² Isto: 107

¹¹³ Fisković 1953: 53-54

svojih najznačajnijih solana. U tim okolnostima, Pažani dobivaju odobrenje za izgradnju novog grada. S gradnjom se započelo 1443. godine, ali su radovi sporo napredovali. Unatoč brojnim problemima sa Zadrom, u vrijeme zadarske vlasti stanovništvo je više ekonomski napredovalo nego što je to omogućavala vlast Venecije koja je osiromašila stanovništvo.¹¹⁴ Veća davanja i mletački monopol usporila su izgradnju novog Paga, ali je ipak već do kraja 15. stoljeća svo stanovništvo napustilo Stari grad. Jedno pravo Pažani ipak nisu nikada uspjeli ostvariti, a to je autonomija duhovne vlasti uspostavom paške biskupije. Pokušali su otočani imenovati osorskog biskupa Antuna Palčića, podrijetlom Pažanina, za paškog biskupa. Taj pokušaj završio je tako da je Palčić ubijen u Rimu dok je čekao ustoličenje.¹¹⁵

Izgradnjom novog grada Paga i preseljenjem stanovništva dolazimo do kraja razdoblja srednjeg vijeka. Ovaj proces možemo tumačiti i kao simbolički kraj srednjeg vijeka na Pagu. Njegovo postojanje temelji se na bogatstvu paške soli kojoj su otočani dugovali veliki ekonomski napredak, ali po cijenu brojnih političkih i oružanih sukoba. Pag do danas ostaje najveće naselje otoka. U idućem dijelu rada, donosim 11 odabranih lokaliteta diljem otoka od kojih svaki predstavlja neku značajnu odrednicu ovog vremenskog razdoblja. Kroz ove lokalitet povezane u interpretacijsku stazu, pokušat ću prenijeti priču o Pagu u srednjem vijeku.

¹¹⁴ Hilje 2011: 107

¹¹⁵ Suić 1953: 59

8. INTERPRETACIJSKA STAZA PAŠKOG SREDNJOVJEKOVLJA

Interpretacijska staza obuhvatit će 11 lokaliteta, većinom crkava. U njoj će se naći i četiri utvrde bizantskog vremena, ali kako se i u njima nalaze ostaci crkava, možemo reći da je cijela staza temeljena na sakralnoj arhitekturi. Najbrojniji materijalni ostaci preostali iz srednjeg vijeka odnose se uglavnom na crkvene građevine, stoga ću upravo kroz njih prenijeti najvažnije aspekte paške povijesti od 5. do 15. stoljeća. Razdoblje srednjeg vijeka je kao ni jedno drugo razdoblje ostalo obilježeno širenjem kršćanstva i njegovim uzdizanjem do jedne od najpopularnijih svjetskih religija. Postupno se od skromne religije prakticirane po privatnim kućama razvilo u moćnu instituciju isprepletenu sa svjetovnom moći. Proučavanjem povijesti Crkve i sakralne arhitekture zapravo proučavamo i promjene u politici i društvu tog vremena općenito.

Stoga će staza započeti upravo na sjeveru otoku, u Novalji. Područje s najbrojnijim ranokršćanskim ostacima iskoristit ću za ilustriranje bogatog života tadašnje Novalje i vremena u kojem se tek počinje formirati kršćanski pejzaž. Sakralna arhitektura brzo je zauzela mjesto najvažnijeg znaka u prostoru jer ona ne govori samo o vjeri tamošnjeg stanovništva, već simbolički predstavlja politički utjecaj na nekom području. Razdoblje neizvjesnosti proizašlo iz raspada Rimskog Carstva obilježava prva stoljeća srednjeg vijeka. Nakon njegove podjele na Istočno i Zapadno, ulazimo u period jačanja Istočnog Carstva i njegovog širenja diljem obala istočnog Jadrana što ću predstaviti kroz ostatke fortifikacijske arhitekture. Sljedeća točka staze bit će crkva Stomorica koja se nalazi na mjestu povijesnog razgraničenja sjevera i juga što je ujedno čini simbolom podjele otoka, ali i prilikom da postane mjesto ujedinjenja. Staza zatim dolazi do područja Kolana gdje se smjestio najviši vrh otoka, planina i istoimena crkva svetog Vida. Ovaj lokalitet odabran je ponajviše zbog svog titulara posvećenog Vidu. Kako postoje argumenti da se ovaj titular zadržao još od vremena dolaska Slavena, ovdje ću predstaviti ostatke poganskih kultova na otoku iz vremena koje smatramo najmračnijim razdobljem. Nakon slavenskih utjecaja, spuštamo se još južnije do Poveljane gdje ću se pozabaviti temom dolaska Hrvata i utjecaja koji su oni ostavili u pejzažu krajolika ranog srednjeg vijeka. Stazu završavam na području današnjeg Starog grada Paga koji je obilježio kasna stoljeća srednjeg vijeka. Dok je na početku srednjeg vijeka dominirao sjever otoka, u zreлом srednjem vijeku sve više je jačao jug s Pagom u središtu. Ekonomski razvoj omogućen brojnim solanama, kulminirao je gradnjom novog grada Paga. Period preseljenja u novi grad uzimam kao završnu točku staze i simbolički prekid tekovina ranijih

vremena. Pag po prvi puta u svojoj povijesti dobiva plansko građeno naselje, grad u svakom smislu te riječi te za otok i njegove stanovnike započinju neka modernija vremena.

Lokaliteti koje sam odabrala su osim zbog svoje priče, odabrani zbog skretanja pozornosti na njihovu povijesnu i kulturnu važnost. Ovo je svojevrsni pokušaj revitalizacije ovih lokaliteta s krajnjim ciljem osvještavanja potrebe njihove zaštite i obnove. Oni su također prilika da Pag obogati svoju kulturnu ponudu te doda vrijednost nekim pomalo zaboravljenim lokalitetima, da stanovništvo bolje upozna svoju povijest te ju podijeli s radoznalim posjetiteljima koji se zapute na Pag.

8.1 Gradska bazilika u Novalji

Interpretacijsku stazu započinem u samom središtu Novalje, na području glavnog gradskog trga gdje se danas nalazi crkve Majke Božje od Ružarija. Ova crkva se nekada naziva i Mala Crikva. Izgrađena je u 16. stoljeću na mjestu koje su sakralne građevine zauzimale još od vremena kasne antike. Na prvi pogleda teško se da zamijetiti da povijest ovoga lokaliteta seže u tako daleku prošlost. Tek obilaskom područja crkve, primijetit ćemo da su ostaci ranijih sakralnih građevina posvuda oko današnje crkve. Neki od tih ostataka izloženi su u otvorenim arheološkim sondama natkrivenim staklom pa se tako jedna sonda nalazi iza same crkve i prikazuje nam apsidu, odnosno svetište ranokršćanske bazilike. S desne strane crkve nalazi se još jedna otvorena sonda u kojoj bi se trebali vidjeti ostaci zidova nekadašnje bazilike, a u samoj crkvi postoji sonda koja prikazuje ostatke još jednog svetišta srednjovjekovne crkvice. Nažalost, samo u sondi iza crkve mogu se jasno vidjeti ostaci nekadašnjeg crkvenog sklopa, dok se ostaci u dvije manje sonde jedva mogu uočiti. Način izlaganja pod staklom, zapravo uopće ne omogućava pogled na te ostatke jer oni ni na koji način nisu osvijetljeni. S vremenom je došlo i do kondenzacije unutar sonde te nakupljanja vlage na staklu što je pogodovalo stvaranju mahovine tako da zapravo ostaci u dvije sonde nisu vidljivi.

Prvi znakovi da bi se ovdje moglo raditi o važnom lokalitetu otkrivaju se pedesetih godina prošlog stoljeća. Na privatnim posjedima kuća otkrivaju se ulomci ranosrednjovjekovne kamene skulpture i stupova.¹¹⁶ Dio te skulpture danas se čuva u zbirci Stomorica pokraj župne crkve svete Katarine, dok je jedan dio s vremenom netragom nestao.¹¹⁷ U istraživanjima B. Ilakovca sedamdesetih godina dolazi do otkrića dva raskošna ranokršćanska relikvijara koji se danas čuvaju u novaljskom muzeju, a nekoliko godina kasnije otkriva se velika ranokršćanska apside s mozaikom koju danas možemo vidjeti s istočne strane Male crikve.¹¹⁸ Sama apside širine čak 13.5 metara čini je jednom od najimpozantnijih primjera iz ranokršćanske arhitekture, a „poslije apside u zadarskoj katedrali, najšire je svetište neke ranokršćanske bazilike na području sjeverne Dalmacije.“¹¹⁹ Zanimljivo je i što je apside bila slična onima kakve možemo naći na zadarskom području,

¹¹⁶ Petricoli 1952: 108

¹¹⁷ Šonje 1981: 13

¹¹⁸ Ilakovac 1993-94: 48

¹¹⁹ Hilje 2011: 115

građena da bude šira od glavnog broda crkve.¹²⁰ Unutar te apside jasno možemo uočiti da se na njoj kasnije izgradila i druga, manja apside u srednjem vijeku. Arheološka istraživanja koja su započela 2008. godine te se uz prekide održavala do 2012. godine otkrila su brojne ostatke zidova ispod današnjeg Trga bazilike, iz kojih se može očitati da su se na lokalitetu od 5. stoljeća izgradile barem tri crkve.¹²¹ Prva je ona čiju veliku apsidu vidimo iza Male crkve, druga je izgrađena na njenom mjestu u ranom srednjem vijeku, dok treću možemo pronaći na prostoru unutra Male crkve, natkriven staklom. Ove slojeve gradnje možemo tako povezati s povijesnim prilikama opisanima u prethodnom poglavlju. U nemirnim vremenima na prijelazu kasne antike u rani srednji vijek, vjeruje se da dolazi do smanjivanja opsega prijašnjih naselja, vjerojatno i pada prometa u novaljskoj luci, pa se tako i potrebe stanovništva smanjuju. Ono stoga gradi manju crkvu nego što im je prije bila potrebna. Ukazuje nam to i na kontinuitet koji su sakralna mjesta prenosila kroz stoljeća. Puni opseg ovih crkava ne možemo u potpunosti rekonstruirati jer se njihovi ostaci nalaze ispod trga, što je još više potaknulo istraživače da nagađaju o mogućoj veličini i značenju crkava na ovom mjestu. Posebno je to bilo izraženo u prošlom stoljeću kada je već spomenuti svećenik Josip Kunkera pronašao ulomke s latinskim natpisom koje čita „*dabet episcopo*“, te ovaj *episcopo* tumači kao latinsku riječ za biskupa. Potaknulo je to i druge da u tome dokažu tvrdnju da je Novalja nekoć imala biskupiju.¹²² Ipak A. Kurilić je te ulomke koji se čuvaju u zbirci Stomorica, složila u cjelinu te dobila drugačije tumačenje fraze. Zaključuje da je natpis zapravo dio nadgrobnog spomenika koji upozorava mogućeg oskrvritelja groba da će morati platiti odštetu.¹²³

Sama činjenica da postoje brojna nagađanja u literaturi o funkciji ovog ranokršćanskog sklopa, govori nam koliko je bilo neobično da tako velika crkva bude izgrađena u naselju koje nije imalo status grada. Ako nam u međuvremenu povijesni spisi ili arheologija ne otkriju nove tragove, zauvijek će ostati misterij o postojanju cissanske biskupije.

¹²⁰ Vežić 1986: 174

¹²¹ Alihodžić 2012: 514-515

¹²² Primjerice Stanko Josip Škunca

¹²³ Natpis je zapravo bio „*dabet fisco*“. Ista sintagma čita se i na poznatom novaljskom sarkofagu Priska i Cinamije. Vidi u: Kurilić 1994: 195-197

8.2 Cemeterijalna bazilika u Jazu

Kršćanstvo je od svojih početaka veliku ulogu davalo kultovima mučenika uzimajući ih za primjer ultimativnog posvećivanja vjeri. Stoga su važna mjesta podizanja sakralnih građevina i okupljanja kršćana bila groblja. Kult mučenika još iz vremena prvih progona uvjetovao je tako izgradnju crkava, kapela i memorija na nekropolama.

Prva takva grobljanska crkva nalazi se jugozapadno od centra Novalje, na položaju tik uz obalu, znanom kao Jaz. Ostalo je upamćeno da je ovdje još od kasnoantičkih vremena postojalo groblje koje se u nekoliko navrata napušta. U 19. stoljeću, kada se groblje ponovno počinje koristiti, na groblju je izgrađena kapela svetog Ivana i Pavla. I ovdje možemo primijetiti da je kapela izgrađena na mjestu neke prijašnje crkve čije ostatke još možemo prepoznati uokolo. Primjećuju se tako zidovi sjeverno od kapele, te na istoku ostaci velike ranokršćanske apside koja je ostala sačuvana u visini do maksimalno pola metra. I ovaj lokalitet istraživao je J. Kunkera 1936. godine koji svjedoči o ostacima mozaika, danas nepoznatog.¹²⁴ Koliko je crkva bila dobro očuvana još u prošlom stoljeću, prenosi nam A. Šonje iz priča koje prikuplja od lokalnog stanovništva. Prema njima su ovdje još prije Drugog svjetskog rata bili ostaci zidova crkve visoki do čak šest metara te su na njima bili polukružni prozori.¹²⁵ Prije nego je kapela Ivana i Pavla dobila današnju fasadu, u njenim zidovima mogli su se vidjeti ulomci stupova i kamene skulpture koja je vjerojatno pripadala nekoj ranijoj građevini. Ta ranija građevina mogla je biti ona ranokršćanska čiju veliku apsidu danas možemo vidjeti u prostoru, a mogla je to biti i neka kasnija, ranosrednjovjekovna crkva izgrađena na mjestu prijašnje, kako je to vidljivo i na lokalitetu u centru Novalje. Uokolo bazilike u Jazu također su pronađeni brojni ulomci kamene skulpture i stupova od breče koja se čuva u zbirci Stomorica. Ulomci jedne ploče ukrašeni su s obje strane biljnim i životinjskim motivima, a druga motivom Kristovog monograma, ovcama i stabljikama te se datiraju u 5. stoljeće, a na temelju ulomaka istovjetna je i datacija ranokršćanske bazilike.¹²⁶ Postojale su tako na ovom mjestu, barem tri crkve. Jedna ranokršćanska, jedna manja srednjovjekovna za koju se pretpostavlja da je iz razdoblja između 9. i 10. stoljeća.¹²⁷ Treća je ova današnja kapela, vjerojatno izgrađena upravo na mjestu te srednjovjekovne, zbog čega više ne vidimo njene ostatke. Kako sam već navela, ostatke srednjovjekovne crkve je prije

¹²⁴ Kunkera 1977: 47

¹²⁵ Šonje 1981: 9

¹²⁶ Šonje 1981: 12; Skoblar 2007: 167

¹²⁷ A. Šonje 1981: 11

obnove kapele bilo moguće vidjeti u njenim zidovima. Prilikom gradnje kasnije crkve, bilo je ljudima logično da si olakšaju posao iskorištavanjem postojećih materijala na terenu, ostataka ranije sakralne građevine. Sama posveta današnje kapele svetom Ivanu i Pavlu navela je neke istraživače, primjerice A. Šonju da zaključi kako se isti naslov prenosi još od 5. stoljeća kada se počinje širiti kult mučenika Ivana i Pavla.¹²⁸ Vjeruje tako da je i prva ranokršćanska crkva na ovom mjestu nosila isti naziv.

Ako s ovog lokaliteta pogledamo dalje sjeverno uz obalu Novalje, još u prošlom stoljeću mogli bismo uočiti ostatke treće bazilike na području grada.

¹²⁸ Isto

8.3 Cemeterijalna bazilika u Gaju

Sjeverno od centra Novalje, šetnjom uz obalu dolazimo do lokaliteta znanog kao Gaj, Punta Mira ili još Miri. Ovdje se u ranokršćansko vrijeme nalazilo još jedno groblje s bazilikom. Danas je od nje ostao sačuvan ponajviše naziv Bazilika što nosi restoran koji se smjestio tik do ostataka.

U prostoru možemo primijetiti ostatke zida koji bi trebao biti sjeverni zid bazilike, dok je puno slabije očuvana apside, čitljiva tek u malom nizu polukružno posloženog kamena. Dok je na terenu bilo više ostataka, uočavalo se i ovdje postojanje barem dvije faze gradnje što bi nam reklo da je ovo mjesto dijelilo istu sudbinu kao i prethodna dva lokaliteta-ranokršćanska crkva iz otprilike 5. stoljeća, te kasnija ranosrednjovjekovna izgrađena na ranijim temeljima. Ono što ovu crkvu razlikuje od prethodnih je oblik svetišta koji nije imao istaknutu polukružnu apsidu, već je ona bila upisana u začelni zid crkve. Postojale su i dvije bočne prostorije, svaka s jedne strane svetišta. U literaturi se slažu da ovakav tip građevina dolazi na našu obalu pod utjecajem daleke Sirije, na čijem području se pronađeni najranijih primjeri takve gradnje sakralne arhitekture. Ovakvih primjera pronađeno je i na području Zadra i Salone, a prvi je te sličnosti uočio P. Vežić.¹²⁹ I o ovoj crkvi nam A. Šonje prenosi nekoliko priča. Prva je ona lokalnog stanovništva koje je ovo područje često koristilo za ribarenje. Prilikom svojih plovidba na more, ostatke ove crkve koristili su kao orijentacijsku točku u prostoru jer su njeni zidovi bili dobro očuvani. Već šezdesetih godina prošlog stoljeća spali su na visinu manju od 60 centimetara.¹³⁰ Druga priča je vezana za kamenolom u obližnjim Koludračkim njivama na sjeveru naselja. On se protezao uz put koji vodi prema Lunu, a iz njega se još od antičkih vremena vadila breča. Iz njega se osim za izvoz, vadio kamen i za opremanje brojnih crkava na otoku koje imaju ostatke stupova od breče. Kamenolom je bio u funkciji od dolaska Rimljana sve do početka 7. stoljeća i vremena etničkih i političkih promjena. Kada bizantska vlast više nije mogla spriječiti prodiranja novih naroda, oni su počeli dolaziti u Dalmaciju. Tako ostaci u kamenolomu sugeriraju da je on napušten naglo. Ostaci netom izvađenog kamena kao i onog već potpuno obrađenog i spremnog za daljnju distribuciju, mogli su se pronaći diljem kamenoloma. A. Šonje iz navedenih podatak zaključuje da je crkva u Gaju zasigurno podignuta na "groblju kamenorezača i klesara, članova kršćanske općine, koji su ovdje živjeli ujedinjeni u

¹²⁹ Vežić 2005: 121

¹³⁰ Šonje 1981: 7

zajedničkom načinu rada.”¹³¹ Pretpostavlja da je crkva napuštena oko 7. stoljeća dolaskom novih naroda, u isto vrijeme kada i kamenolom. Obnavlja se tek u 13. stoljeću kada joj je dodan zvonik na sjeveru, ali od njega nam danas ništa nije ostalo sačuvano.¹³²

Bazilika je danas na privatnom posjedu, pa se uz obližnji restoran, uz nju nalazi i obiteljska kuća. Izgradnjom terase na zapadnom dijelu, u drugoj polovici prošlog stoljeća stradao je i dio ostataka bazilike. Uz njene preostale zidovi još se i danas mogu pronaći naslonjeni ulomci keramike, stupova i kamenih ulomaka.

Fortifikacijska arhitektura

Lokaliteti: Svetojanj, Sveti Juraj nad Caskom, Sveti Juraj nad Pagom, Veliki Sikavac

U prethodnom poglavlju rada iznijela sam povijesne okolnosti koji se dovele do uspostave bizantske vlasti nad otokom. Izgradnja utvrda na Pagu služila je uglavnom kontroli pomorskog prometa Velebitskim i Maunskim kanalom, te na krajnjem jugu pregled nad područjem Ljubačkih vrata. Paške utvrde su zahvaljujući svojim povišenim položajima mogle biti u međusobnoj komunikaciji, a bile su i dio šireg sustava povezanog s okolnim otocima i utverdama na kopnu. Sustav kastruma na ovom području protezao se “preko Krka, Raba i Paga do kasta Senja, Karlobaga i Prizne do Modrič Drage, preko gorskih prijevoja Velebita i prema dubinama Panonije.”¹³³ Utvrde su se gradile na mjestima gdje su često postojali ostaci već ranijih kasnoantičkih utvrda, ali novost Justinijanovih utvrda je da se one prilagođavaju terenu koji zauzimaju, pa se tako često razlikuje njihov oblik i arhitektonska rješenja.

¹³¹ Isto: 9

¹³² Isto: 9 bilješka 21.

¹³³ Tomičić 2019: 102

8.4 Svetojanj

Najsjevernija od ovih utvrda je Svetojanj koji se gradi u se gradi na rtu zaštićenom uvalama s obje strane. Na vrhu rta uzdižu se ostaci utvrde iz 6. stoljeća. Prvi koji je prepoznao da se ovdje radi o ostatku utvrde bio je A. Šonje, a tek u devedesetim godinama Ž. Tomičić u njoj prepoznaje ostatke bizantskog razdoblja.¹³⁴

Ostaci utvrde otkrivaju da je bila višekutnog tlocrta s kulama na jugu i zapadu. Po ostacima zidova uokolo poluotoka izračunava se da je cijeli prostor utvrde zauzimao područje od oko 3 hektara.¹³⁵ Dijelove obrambenog zida najlakše je uočiti na najužem dijelu rta, južnom dijelu utvrde. Tu se nalaze ostaci bedema širine čak 2 metra koji uz svoje podnožje ima dodatno položeno kamenje naslonjeno na bedem te je trebalo funkcionirati kao pojačanje obrambenih zidova utvrde. Ovakvo ojačanje naziva se *protheizma* i uobičajena je u bizantskom vojnom graditeljstvu.¹³⁶ Ž. Tomičić na sam vrh ove utvrde, na njeni zaravnjeni dio, smješta ostatke ranije crkvice što zaključuje po ostacima pravokutne građevine, koja je zbog manjka materijalnih ostataka danas teško dokaziva. S vrha utvrde proteže se pogled prema utvrdi na kopnu na položaju Donje Prizne, koja je u paru sa Svetojanjem nadzirala pristup Velebitskom i Paškom kanalu. Pogledom na sjever susrećemo se s obalama Raba te lokacijom još jedne utvrde, one svetih Kuzme i Damjana na Barbatu. U komunikaciji s tom utvrdom nadzirao se promet prema Krku i Rabu, ali i plovidba prema Novalji.¹³⁷

Naziv lokaliteta objašnjava nam J. Kunkera koji ga dovodi u vezi s mogućom crkvom svete Agneze, te smatra kako se ovaj titular s vremenom u narodnom jeziku preimenovao u Sutojanj ili Svetojanj.¹³⁸ Pod naletima jake bure s Velebita, ovaj je lokalitet dosta stradao te je i ovo malo ostataka podložno daljnjem propadanju.

¹³⁴ Šonje 1975: 286 ; Ž. Tomičić 1990: 144-146

¹³⁵ Tomičić 1996: 292

¹³⁶ Isto

¹³⁷ Tomičić 2019: 97-98

¹³⁸ Kunkera 1977: 46

8.5 Sveti Juraj nad Caskom

Druga utvrda nalazi se južno od Sutojanja, na području Caske. Prije ulaska u samo naselje, uz cestu se odvaja put koji vodi prema otprilike 50 metara visokom brdu. Na njegovom vrhu smjestili su se ostaci utvrde i crkve svetog Jurja.

Najbolje očuvana je crkva koja je izgrađena u 14. stoljeću i ona zauzima prostor na južnom, najvišem dijelu utvrde. Pedesetih godina prošlog stoljeća još je bila vrlo dobro očuvana pa joj se tako mogao vidjeti i zvonik, a tek joj je svod bio urušen.¹³⁹ Tada se također moglo još pronaći mnoštvo ulomaka kamene skulpture s kasnoantičkim i ranosrednjovjekovnim stilskim karakteristikama, kao što su ulomci s motivom pletera. Dio ulomaka bio je ugrađen u zidove crkve, a oni su tijekom pedesetih godina bili izvađeni iz zidova. Povjesničar umjetnosti Cvito Fisković je u bilješkama opisao putovanje iz svojih studijskih vremena u pedesetim godinama. Opisao je ondje brojne ulomke pronađene na području crkve i međama u okolici koji su tada prenijeli u zadarski Arheološki muzej.¹⁴⁰ Svi ovi ulomci sugeriraju da se na mjestu današnje crkve nalazila neka ranija, čiji su ostaci iskorišteni kao građevinski materijal. Sustavna arheološka istraživanja započela su 2009. godine i koncentriraju se najprije na prostor uz samu crkvu. Iduće godine dolazi do prvog značajnog nalaza. Bio je to grob s ostacima djevojčice pokopane s raskošnim nakitom. Po ovome nakitu grob se datira u vrijeme oko 10. ili 11. stoljeća. U grobu se nalazio srebrni prsten, brončane naušnice i brončana ogrlica „kakva dosad nije pronađena ni u jednom starohrvatskom grobu.”¹⁴¹ Djevojčica pokopana u grobu postala je poznata kao Mala od Caske. Pravilan četverokutni oblik utvrde odaje da su njeni temelji još od antičkih vremena, a arheološkim istraživanjima utvrđeno je da se tijekom ranog srednjeg vijeka vrše pregradnje utvrde.¹⁴² Na temelju otkrića bizantskog zlatnika i tehnici gradnje grubim kamenom s obilnom upotrebom veziva, utvrda se datira u 6. stoljeće, a po ostacima kasnosrednjovjekovne keramike diljem lokaliteta zaključuje se da se život utvrde odvijao znatno duže.¹⁴³

S vrha utvrde vidi se prostor uvale Zrće te šireg Paškog zaljeva. Od svih utvrda, ona je ostala najbolje očuvana vjerojatno zahvaljujući svom položaju koji gleda prema unutrašnjosti otoka, dok su ostale tri usmjerene prema istočnoj obali otoka. Takav položaj ju je s vremenom

¹³⁹ Petricoli 1952: 106

¹⁴⁰ Fisković 1953: 52

¹⁴¹ Jurić, Škunca 2011: 487

¹⁴² Isto

¹⁴³ Regan 2002: 145

zaštito od vremenskih prilika. Uz to je utvrda dosta vremena provela obrasla u šumarak, koji se djelomično morao očistiti za arheološka istraživanja. Crkva Svetog Jurja bila je u funkciji sve do 19. stoljeća.¹⁴⁴

¹⁴⁴ Fisković 1953: 54

8.6 Sveti Juraj nad Pagom

Na sjeveroistoku iznad grada Paga uzdiže se strma litica visine oko 25 metara. Udaljena je oko kilometar i pol od grada. Prići joj se može preko dva puta, jednom koji vodi s istočne strane grada, a drugi ide sjeverno uz obalu te se nastavlja prema zapadu u podnožju uzvisine.

Prije nego što se znalo da je na ovom položaju postojala utvrda, narodu je bilo poznato da je tu nekoć stajala crkva. Među prvima je crkvu istražio I. Petricioli ranih pedesetih godina prošlog stoljeća. Već u njegovo vrijeme su ostaci bili skromni, a iz njih je uspio razaznati kako je crkva bila jednostavna građevina smještena na najstrmijem dijelu utvrde. Prenosi i kako se neko starije stanovništvo još sjeća vremena gdje je stajala gotovo čitava do svoda.¹⁴⁵ Petricioli je zbog nepravilnog tlocrta, slijepim lukovima još vidljivima na dijelovima zidova i rustičnog načina gradnje smješta u među „preromaničke i ranoromaničke crkvice slobodnih oblika”¹⁴⁶ što bi značilo da se njihova gradnja može smjestiti u razdoblje između 8. i 10. stoljeća. Cijelo šire područje ove uzvisine u potpunosti je prekriveno kamenom, tako da je teško razaznati što su od ovog kamena ostaci građevina, a što se prirodno našlo ondje. Prvi je ostatke utvrde uspio prepoznati Ž. Tomičić 1989. godine, a oni do tada nisu bili poznati ni struci ni okolnom stanovništvu.¹⁴⁷ Utvrda je bila nepravilnog trapezoidnog oblika, te je s tri strane bila pojačana kulama, svaka različitog oblika. Uz unutarnje zidove utvrde mogu se uočiti ostaci pravokutnih, vjerojatno stambenih prostorija. Ovakav tlocrt ukazao je Tomičiću da se ovdje radilo o bizantskoj utvrdi. Povezao je to s već spomenutim novitetima u gradnji za vrijeme cara Justinijana I., kada se oblici utvrda prilagođavaju terenu što rezultira drugačijom formom utvrde. Još jedan trag da se radilo o utvrdi bizantskog vremena može se pronaći i u titularu crkve. Sveti Juraj je naime, bio jedan od omiljenih svetaca u Justinijanovo vrijeme.¹⁴⁸

S vrha utvrde pruža se pogled na cjelokupni Paški zaljev i uvalu solana u njenom podnožju. Zahvaljujući središnjem položaju na otoku, vide se prema sjeverozapadu otoci Krk i Rab, a prema jugu se pogled proteže prema Viru i Ugljanu. Tako je ova utvrda zasigurno igrala ključnu ulogu obrambenog sustava, nadzirući i plovne putove i bogate solane. Sveti Juraj se i danas smatra zaštitnikom grada Paga.

¹⁴⁵ Petricioli 1952: 106

¹⁴⁶ Petricioli 1952: 106

¹⁴⁷ Tomičić 1988: 31

¹⁴⁸ Badurina 1979: 308

8.7 Veliki Sikavac

Najjužnija utvrda nalazila se na otočiću Veliki Sikavac. Ona je posljednja za čije se postojanje saznalo. Isto kao i kod prethodne utvrde, problem je bio što je područje obilato prekriveno kamenom pa se teško uočavaju ostaci arhitekture.

Prvi je njene ostatke uočio I. Oštarić i to tek 2010. godine. Podatke je objavio u Arheološkoj karti otoka Paga.¹⁴⁹ Tri godine nakon otkrića započela su preliminarna arheološka istraživanja. Radovi su se koncentrirali najprije na uklanjanje kamena kako bi se moglo razaznati ostatke zidova ispod. Prilikom tog raščišćavanja moglo se uočiti da je ispod svog tog kamena nekada postojala bogata travnata površina. Okolno stanovništvo još uvijek zna koristiti otok za ispašu manjeg broja ovaca, a njihov broj danas je znatno manji nego što je to bio još prošlog stoljeća.¹⁵⁰ Uz silne godine koje je stoka provela na otoku, vjerojatno je i pogodovala u daljnjem usitnjavanju preostalih zidova utvrde. I ova utvrda bila je nepravilnog oblika. Njen tlocrt sastoji se od dva dijela, sjeverni pravilnijeg oblika, koji se zatim pod kutem lomi prema obali. Uokolo bedema uspjeli su se prepoznati ostaci šest pravokutnih kula. Istraživanjem u unutarnjem dijelu zidova otkriveni su ostaci pravokutnih prostorija te brojnih ulomaka keramike različitih razdoblja. Među njima se pronađeni ostaci i bizantskih amfora što se uzima kao potvrda da je utvrda bizantskog postanka.¹⁵¹ Izvan perimetra utvrde, prema jugozapadu, mogu se pronaći skromni ostaci crkvice. Od nje je ostalo urušeno svetište i ostaci bočnih zidova. Datira se u širok vremenski period od početka 10. do 15. stoljeća, a istraživanjem oko svetišta uočeni su tragovi vjerojatno još jedne, ranije apside.¹⁵² Kome je crkva bila posvećena, još nije sa sigurnošću utvrđeno. Na venecijanskim kartama 18. stoljeća otočić se naziva „S. Barb.“, a na Zavoreovoj karti iz 19. stoljeća, otočić i crkva na njemu nazivaju se toponimom „S. Barbara“.¹⁵³ M. Granić pak u zadarskom arhivu otkriva spise iz kojih titular crkve povezuje sa svetim Fabijanom i Sebastijanom.¹⁵⁴

Utvrda je svojim položajem omogućavala nadzor prostora Ljubačkih vrata i solana koje su se nalazile s istočne strane istoimenog zaljeva. More oko otoka i njegove uvale dosta

¹⁴⁹ Ova nevjerojatno detaljna monografija katalogizirala je sve poznate lokalitete na otoku sve od prapovijesti do kasnog srednjeg vijeka. Vidi u: Oštarić, Kurilić 2013: 272

¹⁵⁰ Gluščević, Grosman 2015: 133

¹⁵¹ Isto

¹⁵² Gluščević, Grosman 2014: 475

¹⁵³ Faričić 2011: 543-545

¹⁵⁴ Gluščević, Grosman 2015: 141

su pitke te su stoga nepovoljne za pristajanje brodova. To otvara i brojna pitanja o načinu funkcioniranja utvrde i njenom opskrbljivanju.

8.8 Stomorica

Nakon kratkog posjeta krajnjem jugu Paga, staza nas opet vodi prema sjeveru otoka. Oko pet kilometara južno od Novalje nalazi se naselje Kolanjski Gajac. S istočne strane uz rub naselja, na privatnom posjedu nalazi se crkva svete Marije, poznata još kao i Stomorica. Područje ovog lokaliteta u srednjem vijeku je bilo odabrano za mjesto razgraničenja teritorijalnih posjeda Raba i Zadra.¹⁵⁵ Osim što se ovdje dijelila politička vlast, podijeljena je i ona duhovna pa je tako područje sjeverno od Stomorice pripadalo rapskoj biskupiji, a sve južno od nje zadarskoj. Tako se ova podjela zapravo održala i do današnjeg dana jer ovim područjem prolazi granica županija koja sjever otoka smješta u Ličko-senjsku, a jug u Zadarsku županiju.

Današnja crkva građena je u zreлом srednjem vijeku, dok brojni ostaci oko nje odaju da se radi o znatno starijem lokalitetu. A. Šonje je prema nalazim kasnoantičke skulpture i tehnici gradnje obližnjih zidova utvrdio da je ovdje još od vremena kasne antike postojalo naselje. Navodi i ostatke kasnoantičkih grobova, međutim oni su uništeni preoravanjem terena početkom 20. stoljeća.¹⁵⁶ O ovom lokalitetu pisao je J. Kunkera koji zabilježava da je crkva bila posvećena svetoj Mauriciji.¹⁵⁷ Od njega taj podatak preuzima A. Šonje koji iz ovog titulara zaključuje da je zacijelo morala postojati neka ranokršćanska mučenica Mauricija koja nam do sada nije bila poznata. Tako se u razumijevanju ovog lokaliteta rodila legenda o svetoj Mauriciji, misterij koji je razriješio N. Crnković proučavanjem povijesnih isprava. Naime, on je ustanovio da se u 13. stoljeću titular crkve krivo prepisao pa je ona tako od sancte Maricie u kasnijoj ispravi postala sancta Mauricia. Autor zaključuje da je do pogrešnog tumačenja došlo jer se u ispravi unio pučki naziv lokaliteta zapravo posvećenog svetoj Mariji.¹⁵⁸ S vremenom se taj naziv preoblikovao u Stomoricu, po kojoj i novaljska arheološka zbirka nosi naziv.

¹⁵⁵ Crnković 1995: 71

¹⁵⁶ Šonje 1981: 19

¹⁵⁷ Kunkera 1977: 12

¹⁵⁸ Crnković 1995: 68

8.9 Crkva svetog Vida

Od Stomorice se ponovno spuštamo južnije do naselja Kolana. Uz zapadnu obalu Paškog zaljeva nalazi se 348 metara visok vrh svetog Vida. Ovo je ujedno i najviša točka otoka koja je ime dobila po srednjovjekovnoj crkvi smještenoj na vrhu.

Do vrha se održavaju tri planinarske staze koje vode iz Kolana, Šimuna i Dubrave. Ovisno koju stazu se odabere, put do vrha trajat će otprilike sat vremena, najkraće ako se kreće iz Dubrave. S obzirom na surovi teren, jedini zaklon pruža tek crkva svetog Vida na kraju puta. Izgrađena je u 14. stoljeću, a nedugo nakon njenog podizanja, u povijesnim spisima zabilježeno je da crkva daje ime brdu i šumi pokraj njega.¹⁵⁹ U takvoj neposrednoj blizini vrha više nema šume, ali brdo se ipak ostaje nazivati sveti Vid sve do danas. Srednjovjekovna crkvice iznenađujuće je dobro i očuvana pa se tako još uvijek može vidjeti svod crkve i njena apsida. Za razliku od ostalih paških crkava koje su imale svodove od sedre, ova se ističe jer joj je svod načinjen od kamena. Posljedica je to izazovnog mjesta za gradnju što je otežalo dopremanje građevnih materijala do vrha, dok je kamena pak bilo svuda u okolini.¹⁶⁰ Unatoč zahtjevnosti terena, ovu crkvu karakterizira izrazito vješta gradnja fino obrađenim kamenom. Preciznost gradnje odmah se primjećuje usprkos oštećenjima. Ne bismo pogriješili ako bi ovu crkvu smjestili među najljepše primjere srednjovjekovne arhitekture na Pagu. Titular crkve svetog Vida mogao bi ukazivati da je na ovom mjestu postojao neki raniji kult posvećen slavenskom bogu Vidu, čije je mjesto u srednjem vijeku preuzela crkva.

Na širem balkanskom području odavno su poznati ostaci poganskih vjerovanja. Štovanje više bogova i svetost prirodnih sila, okosnica su onog što danas znamo o slavenskom panteonu. Vidov kult oduvijek se posebno vezao za povišene položaje i planinske vrhove pa to “može upućivati da je puk njegovu metafizičku narav shvaćao u solarnom smislu”.¹⁶¹ Toponimi svetog Vida mogu se također pronaći na širem području oko Paga, Vidova gora na Braču, Suvid na Dinari ili Sutvid između Krke i Cetine, samo se neki od mnogobrojnih primjera. Prema nekim vjerovanjima, Nebo se na vrhovima planina oslanja na Zemlju pa je narod na određene dane hodočastio u brda kao simbolički put prema Nebu i mjestu na kojem žive božanstva.¹⁶² Na paškom svetom Vidu ostaci poganskog kulta održali su se sve do 20.

¹⁵⁹ Hilje 2011:134

¹⁶⁰ Hilje 2011:135

¹⁶¹ Mužić 2007: 479

¹⁶² Isto

stoljeća. I. Mužić prenosi nam lokalnu priču o narodnim praksama održavanja tog kulta. „Godine 1947. čuo sam neobičnu priču od sedamdesetgodišnje Pere Tićak, udate u Novalji, a rodom iz Kolana koji se nalazi sa sjeverozapadne strane brda Sv. Vida. Ona je u svojoj mladosti, prije udaje, u društvu s nekoliko ženskih osoba pohodila Sv. Vid kod spomenute već znatno oronule crkvice da obavi zavjet starohrvatskom bogu Sventovidu ... Zavjetnicima je glavni cilj bio da se ispuni neki njihov zavjet: neki su išli radi dobra uroda ljetine, drugi radi zdravlja i sličnih razloga, za porod nerotkinja i sretnu oplodnju stoke, a mlađi svijet najčešće za sretnu udaju i ženidbu.”¹⁶³

Mužić zaključuje da se narod ovdje ne ide moliti kršćanskom svecu Vidu, već onom slavenskom bogu Vidu. Na vrhu brda nalazio se *kumir*, kameni stožac posvećen božanstvu koji je simbol reliktnih vjerovanja i drevnih običaja.¹⁶⁴ Neki od običaja koje Mužić spominje su čin prolijevanja vina i paljenja kose pred kumirom. On je srušen u 19. stoljeću pa je broj hodočasnika postao sve manji, ali obredi su se tamo znali održavati sve do Prvog svjetskog rata, nakon kojeg naglo gubi značenje.¹⁶⁵ Autor prenosi ideju da je Ivandan zamijenio negdašnji Vidodan održavan oko ljetnog solsticija pa su tako od starijeg kulta preostali običaji paljenja vatre, skupljanja ljekovitih trava te ritualnog kupanja. Vjerovalo se i da na taj dan Sunce tri puta zastane na svom putu preko nebeskog svoda.¹⁶⁶ U slavenskoj mitologiji bilo je izraženo značenje broja tri simbolizirano u mitu kroz tri vrhovna božanstva Peruna, Velesa i Mokoš. Taj mit bi se bilježio u prostoru tako da se po tri vrha, koja tvore raznostranični trokut, nazivaju po tim božanstvima. „Nebeska i zemaljska muška božanstva (Perun i Veles) time su simbolički povezana s ljetnim odnosno zimskim suncostajem, a žensko (Mokoš), koje ih povezuje, s ravnodnevnicom. Perunova i Mokošina točka su, u pravilu, s jedne strane vode (rijeke, mora) kao granice što dijeli svijet živih od svijeta mrtvih, a Velesova s druge.”¹⁶⁷ V. Belaj tako prepoznaje jedan takav sveti trokut na Pagu¹⁶⁸ koji su činile tri točke; sveti Vid nasuprot kojeg se na istoku vidi sveti Juraj nad Pagom, te treća točka koja bi se nalazila južnije u Starom gradu Pagu posvećena danas svetoj Mariji.¹⁶⁹

¹⁶³ Isto: 480

¹⁶⁴ Isto

¹⁶⁵ Isto: 481

¹⁶⁶ Isto: 482

¹⁶⁷ Belaj 2009: 17

¹⁶⁸ Postoji i poznati paški trokut prema sjeveru otoka, koji ne navodim zbog njegove nepoznate datacije. Zanimljiva je turistička atrakcija i znak u prostoru.

¹⁶⁹ Belaj 2009: 23

Kršćanski sveti Vid bio je mučenik stradao u Dioklecijanovim progonima početkom 4. stoljeća, ali unatoč kultu mučenika ranih kršćana, crkve posvećene svetom Vidu nisu nam poznate prije 6. stoljeća. Dalmacijom se kult svetog Vida počinje širiti tek u srednjem vijeku posredovanjem benediktinaca.¹⁷⁰ Prema tome možemo zaključiti da je kršćanski sveti Vid naslijedio, a s vremenom i potisnuo stara slavenska vjerovanja.

¹⁷⁰ Mužić 2007: 483

8.10 Sveti Nikola u Poveljani

Nakon ovog slavenskog aspekta interpretacijske staze paškog srednjovjekovlja, spuštamo se južno prema Poveljani gdje bilježimo prve tragove etnički hrvatskog doseljavanja. Već smo spomenuli kako se u Poveljani bilježi kontinuitet naseljavanja od antičkih vremena do srednjovjekovnih. Nalazi grobova uputili su da se ovdje još od 8. ili 9. stoljeća nalazila hrvatska groblja.¹⁷¹ Od današnjeg naselja Poveljana, spuštamo se jugozapadno prema obali na kojoj se nalazi crkva svetog Nikole. Ovo je ujedno i jedina potpuno očuvana ranosrednjovjekovna crkva na Pagu.

Prvi ju istražuje I. Petricioli koji nalazi ulomke kamene skulpture, tranzene, koja su prema pričama lokalnog stanovništva nekad stajala nad ulaznim portalom.¹⁷² On je crkvu datirao između 10. i 11. stoljeća i već tada uočio brojne ostatke starije antičke arhitekture svuda uokolo crkve.¹⁷³ Arheološkim istraživanjima početkom devedesetih godina otkrivaju se u crkvi ostaci oltarne pregrade koji su prenamijenjene u obložnice grobova.¹⁷⁴ Bila je ukrašena križem i kukama, s animalnim i biljnim motivima, te troprutim pleterom pa R. Jurić po ovim predromaničkim stilskim karakteristikama zaključuje da je oko 10. ili 11. stoljeća došlo da preuređenja starije, vjerojatno ranokršćanske crkve. U tome razdoblju se ranokršćanskoj crkvi iz 5. ili 6. stoljeća preuređuje unutrašnjost pa ona tako dobiva slijepe lukove koji podupiru bačvasti svod.¹⁷⁵ Crkve svetog Nikole tako je svjedok povijesti još od antičkih vremena kada se ovdje nalazila rimska vila do srednjeg vijeka kada dočekuje novo stanovništvo na obalama Paga. Naselje koje se razvilo iz vile, živjelo je u okolini crkve sve do 15. stoljeća, kada se ono napušta i podiže na povišeni položaj na kojem je današnja Poveljana.

Ovo je ujedno i jedini lokalitet ove staze na kojem se može pronaći nešto više informacija o samoj crkvi, ako izuzmemo Stari grad Pag. Prije ulaza na područje groblja u čijem središtu je crkva, postavljena je višejezična ploča s osnovnim informacijama o povijesti i gradnji crkve.

¹⁷¹ Vidi bilješku 97

¹⁷² Petricioli 1963: 171

¹⁷³ Isto: 174

¹⁷⁴ Jurić 1996: 246

¹⁷⁵ Vežić 2005: 107

8.11 Stari grad Pag

Stazu ćemo završiti u Starom gradu Pagu. Smjestio se na otprilike kilometar udaljenosti južno od današnjeg Paga, na suprotnoj obali zaljeva. Dominacija sjevera otoka u ranom srednjem vijeku se prema zrelim stoljećima razdoblja postupno spušta na jug. Zahvaljujući iskorištavanju soli, jug je uspio osigurati ekonomski prosperitet koji je kulminirao izgradnjom novog grada Paga. Prekretnica u tom odnosu moći sjevera i juga, bilo je zadarsko uništenje srednjovjekovnog kastruma Kisse na sjeveru na početku 13. stoljeća.

Na prostoru Starog grada smjestilo se dvadesetak crkava, lože, hospital, dva trga, brojne kuće i palače pa i utvrđena citadela.¹⁷⁶ Najbolje je ostala sačuvana zborna crkva svete Marije, zapravo i jedini u potpunosti sačuvani ostatak Starog grada. Ona je bila centralna točka naselja koje se oko nje razvilo, a ujedno i posljednja velika gradnja prije preseljenja u novi Pag u 15. stoljeću. Preseljenje je Stari grad ostavilo zamrznutim u srednjem vijeku jer se poslije preseljenja više nije koristio. E. Hilje stoga Stari grad smatra srednjovjekovnim „pandanom antičke Salone, koja je na sličan način, prekidom životnog kontinuiteta na izmaku kasne antike postala najživlje svjedočanstvo antičkog urbanizma.”¹⁷⁷ Grad je kroz stoljeća ostao prepušten uništenju pa se dio njegove površine iskoristio za poljoprivrednu površinu, a lako je moguće da se dio materijala koristio i pri gradnji novog Paga. U pregledu povijesti zrelog srednjeg vijeka istaknula sam već nekoliko zadarskih pustošenja grada. Ono što danas možemo vidjeti na terenu, samo je mali djelić nekadašnjeg grada. Uzdignuta na brežuljku bila je utvrđena citadela, dok su se gradski trg, loža i palača gradskog kneza nalazile ispod tog brežuljka, što je zanimljivo jer znači da nisu bile ni na koji način zaštićene zidinama. Uz obalni dio grada nizala su se masivna skladišta soli koja su se nadovezivala jedno na drugo, tvoreći tako čitave dijelove grada veće i od stambenih zgrada.¹⁷⁸ Od brojnih crkava ostala je ona svete Marije, koja se i danas nekada koristi, a od ostalih poneka urušena apsida, dio zida ili tek spomen u povijesnim spisima.¹⁷⁹ Među tim crkvama u 11. stoljeću našao se i prvi benediktinski samostan na Pagu s crkvom svetog Petra na prostoru Prosike.¹⁸⁰ To je dio paške prevlake koji se nalazi ispred današnjeg grada Paga. Ostaci crkve su potpuno nestali, iako su

¹⁷⁶ Hilje 1996: 86

¹⁷⁷ Hilje 1996: 87

¹⁷⁸ Hilje 1996: 91

¹⁷⁹ E. Hilje donosi nazive nekih od njih: sv. Martin, sv. Kuzma i Damjan, sv. Jakov, sv. Ante, sv. Grgur, sv. Krševan, sv. Lucija, sv. Nediljica, sv. Jelena, sv. Eufemija, sv. Bartul, sv. Stjepan, sv. Ivan, sv. Andrija... Vidi u: Hilje 1996: 86-90

¹⁸⁰ Manenica 2017: 178

kasnije otkriveni arheološki istraživanjima, a ostaci samostana postali su uklopljeni u magazine soli koje i danas možemo vidjeti na toj prevlaci. Bolje su sačuvani ostaci franjevačkog samostana iz 16. stoljeća i samostana benediktinki iz 14. stoljeća, oba na području Starog grada. Grad Pag je 2019. godine potpisao ugovor o „projektu obnove i prenamjene samostana u interpretacijski–multimedijski centar sa smještajnim kapacitetima za potrebe razvoja arheološkog turizma” u sklopu Kulturne rute „Putovima liburnskog, rimskog i hrvatskog nasljeđa“.¹⁸¹

Na blagdan Velike Gospe svakog 15. kolovoza Pažani započinju procesiju od crkve svete Marije u Starom gradu, u kojoj prenose kip Djevice Marije do novog Paga. Procesija je započela krajem 19. stoljeća pojavom kolere. Pažani su se 1885. godine okupili oko Gospinog kipa u Starom gradu kako bi molili za zaštitu od bolesti. „Zadnje žrtve kolere pokopane su 16. kolovoza te godine, na blagdan Sv. Roka. Tada su se Pažani zavjetovali da će svake Velike Gospe donijeti kip u Pag i da će ona 22 dana, do Male Gospe, biti u Zbornoj crkvi kako bi joj vjernici zahvalili i molili se za spas, zdravlje, mir i ljubav.”¹⁸²

Preseljenjem u novi Pag ostalo je napušteno najrazvijenije naselje srednjeg vijeka na Pagu. Ovu točku sam stoga odabrala kao i simbolički kraj staze i srednjeg vijeka otoka. Od sjevera do juga, nastojala sam izložiti lokalitete koji bi svojim materijalnim ostacima i narodnim legendama prenijeli priču od samih početaka srednjeg vijeka do njegovog kraja. Od Rimljana, Bizanta do naseljavanja novih naroda koji sa sobom donose vlastite običaje. Od raskošnih ranokršćanskih bazilika prvih kršćana do malih srednjovjekovnih crkvice novopokrštenog naroda. Od prvih skromnih naselja, do novog utvrđenog grada Paga.

¹⁸¹ Izvor: Pag: Potpisan ugovor za projekt uređenja samostana u Starom gradu (<https://radiopag.hr/vijesti/544-pag-potpisan-ugovor-za-projekt-uredenja-samostana-u-starom-gradu.html>) pristupljeno: 20.1.2023.

¹⁸² Izvor: Stari grad Pag (<https://tzgpag.hr/hr/vodic/znamenitosti/15-stari-grad-pag.html>) pristupljeno: 20.1.2023.

9. ZAKLJUČAK

Ova staza posjetitelja vodi kroz povijest diljem otoka, a osim kulturne baštine, kroz posjet lokalitetima nudi jedinstveno iskustvo paških reljefnih specifičnosti. Za oživljavanje ove staze, ključna bi bila digitalna tehnologija koja svojim alatima može omogućiti kreativniju interpretaciju lokaliteta. Osim ovih 11 lokaliteta, posebno bih istaknula potencijal arheološke zbirke Stomorica u Novalji. Ona čuva vrijedne arheološke i numizmatičke nalaze sa šireg područja Novalje. Posjetiti se može u dogovoru za župnom crkvom svete Katarine pored koje se nalazi. Iza njenih vrata je bogata zbirka antičke i ranosrednjovjekovne skulpture čija bi digitalizacija omogućila veću vidljivost ove sakralne i kulturne baštine, te olakšala njeno proučavanje, ali i lakše komunicirala njenu poruku posjetiteljima.

Imala bi i ključnu ulogu u interpretaciji lokaliteta jer vjernije ilustrira nekadašnji izgled i raskoš sada propalih crkava. Brojni ulomci pružaju priliku za aktivnije sudjelovanje posjetitelja pa bi se tako njihovom digitalizacijom moglo omogućiti posjetitelju da, primjerice sam pokuša spojiti ulomke u cjelinu, te otvara mogućnosti za razne načine edukacije. Uz zbirku, vrijedne nalaze čuva i novaljski gradski muzej, dok jug otoka zapravo još nema svoj gradski muzej. U obilasku lokaliteta staze, primjećuje se da su oni slabo ili nikako obilježeni. Dok negdje još i postoji ploča s imenom crkve, većina lokaliteta nema baš nikakve informacije o sebi na terenu. Jedina iznimka je ovdje crkva svetog Nikole u Poveljani ispred koje se može pročitati nešto više o njenom postanku te Stari grad koji ima legendu lokaliteta ispred zborne crkve. Zaključujem iz toga da je dosta vrijedne baštine nepravedno zapostavljeno. Ako već i ne možemo spasiti i očuvati materijalne ostatke, možemo barem očuvati sjećanja na njihov nekadašnji sjaj i značaj u različitim razdobljima povijesti.

Smatram da bi Pag, kao otok podijeljen na dvije županije, imao benefita od kulturnih projekata sličnih ovome, koji objedinjuju baštinu njegovog sjevera i juga te tako ojačao suradnju ove dvije zasebne cjeline, koje u svojoj prirodi zapravo nisu odvojene. Pag je jedan, jedinstven otok, a granica na njemu samo administrativna. Ipak, i kao takva ima utjecaja na društvo koje se koncentrira ili u Novalji ili Pagu. Suradnjom na zajedničkom projektu očuvanja i prezentacije kulturne baštine, produbile bi se i ojačale veze zajednica diljem otoka te proširila ponuda kulturnog turizma u svrhu razvoja Paga.

10. POPIS LITERATURE

1. Alihodžić, T., 2012. Novalja – Trg Bazilike, Trg Loža, Boškinčev dvor. *Hrvatski arheološki godišnjak*, 8/2011 str. 513-516.
2. Antoljak, S., 1981. Zadar pod vlašću Istočnih Gota. *Zadarska revija*, 12. str. 137-146
3. Babić, D., 2009. Iskustva i (skriven) vrijednosti eko-muzeja. *Etnološka istraživanja*, 14, str. 221-236
4. Babić, I., 1996. Sudbina antičkih naselja na tlu Hrvatske i susjednih sklavinija. *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža*. Zagreb: Muzejsko-galerijski centar. str. 29-35
5. Badurina, A., 1979. *Leksikon ikonografije liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Sveučilišna naklada Liber Zagreb
6. Belaj, V., 2009. Postati kršćaninom kao proces. *Studia ethnologica Croatica*, 21. str. 9-25
7. Brgles, B., 2014. Sol, drvo, vjetar i voda: glavne značajke pašskog povijesnog okoliša u srednjem i ranome novom vijeku. *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša* 10, str. 189-198
8. Brgles, B.; Brozović Rončević D., 2011. Povijesne potvrde paške toponimije. *Toponimija otoka Paga*. Zadar: Sveučilište u Zadru. str. 479-522
9. Cambi, N., 2002. *Antika*. Zagreb: Naklada Ljevak
10. Crnković, N., 1995. Stomorica na otoku Pagu. *Dometi: književnost, kultura, društvena pitanja* 5. str. 68-72.
11. Cros, H. d. & McKercher, B., 2015. *Cultural Tourism*. 2nd ur. New York: Routledge.
12. Čače, S., 1999. Zadarsko otočje u Konstantina Porfirogeneta: filološke, toponomastičke i povijesne opaske. *Folia onomastica Croatica* 8. str. 45-66
13. Davis, P., 1999. *Ecomuseums: a Sense of Place*. London & New York: Leicester University
14. Davis, P., 2011. *Ecomuseums: A Sense of Place*. London: Leicester University Press
15. Dumbović Bilušić, B. 2015. *Krajoliko kao kulturno naslijeđe*, Zagreb: Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
16. Faričić, J. 2011. Geografska imena na starim kartografskim prikazima otoka Paga. *Toponimija otoka Paga*. Zadar: Sveučilište u Zadru. str. 523-605

17. Faričić, J., 2003. Otok Pag na starim kartografskim prikazima. *Geoadria*, 8(10). str. 47-126
18. Fisković, C., 1953. Bilješke o paškim spomenicima. *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1949. – 1950., knjiga 57.* str.51-66
19. Gluščević, S., Grosman, D., 2014. Otočić Veliki Sikavac. *Hrvatski arheološki godišnjak 10/2013.* str. 474-476
20. Gluščević, S.; Grosman,D., 2015. Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga. *Diadora 29.* str. 121-150
21. Goldstein, I., 1996. Diskontinuitet-kontinuitet u hrvatskoj povijesti od VI. do IX. stoljeća. *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža.* Zagreb: Muzejsko-galerijski centar. str. 21-28
22. Graham, B., Ashworth, G. J. & Tunbridge, J. E., 2005. The uses and abuses of heritage. U: G. Corsane, ur. *Heritage, Museums and Galleries: An Introductory Reader.* New York: Routledge. str. 26-38
23. Harrison, R., 2013. *Heritage: Critical Approaches.* London: Routledge
24. Hilje, E., 1996. Stari grad na Pagu- Srednjovjekovna Salona. *Glasje 6,* str 86-92
25. Hilje, E., 2011. Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu. *Toponimija otoka Paga.* Zadar: Sveučilište u Zadru. str. 93-180
26. Ilakovac, B., 1993-94. Ranokršćanski relikvijari iz Novalje. *Vjesnik Arheološkog muzej u Zagrebu, 26-27.* str. 47-64
27. Ivšić, D. 2013. *Predslavenski sloj u hrvatskoj toponimiji.* Filozofski fakultet u Rijeci. doktorski rad.
28. Jukić, J.,1987. Religijske i društvene odrednice hodočašća. *Crkva u svijetu, 22 (2),* str. 115-126.
29. Jurić, R., 1996. Istraživanja u crkvi Sv. Nikole u Povljani na otoku Pag. *Starohrvatska spomenička baština - rađanje prvog hrvatskog kulturnog pejzaža.* Zagreb: Muzejsko-galerijski centar. str.245-252
30. Jurić, R., Škunca A., 2011. Crkva sv. Jurja nad Caskom. *Hrvatski arheološki godišnjak 7/2010.* str. 486-488
31. Korov, T. , 2014. Doprinos Katoličke crkve u razvoju vjerskoga turizma i njegove implementacije u sveukupnu turističku ponudu. *Diacovensia 22,* str. 233 – 253
32. Kunkera, J., 1977. *Novaljska biskupija na otoku Pagu od 4. do 7. vijeka.* Novalja
33. Kunkera, J., 1982. *Novalja kroz 30 stoljeća.* Zagreb: Tisak: B&B

34. Kurilić, A., 2011. Otok Pag od prapovijesti do kraja antičkog razdoblja. *Toponimija otoka Paga*. Zadar: Sveučilište u Zadru, str: 51-91
35. Kurilić, A.,1994. Latinski natpisi antičkog, kasnoantičkog i ranosrednjovjekovnog razdoblja na otoku Pagu i zadarsko-šibenskom otočju. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti u Zadru* 36, str. 191-246.
36. Magaš,D., 2000. Prilog poznavanju geografskih obilježja otoka Paga. *Geoadria*, 5(1) str. 5-48
37. Manenica, H., 2017.Ostaci crkve sv. Petra na Prosici u Pagu. *Diadora* 31. str. 177-196
38. Medini, J., 1980. Provincia Liburnia. *Diadora*, 9. str. 363-444
39. Morković, Lj., 2001. Uzajamni utjecaji kršćanstva i umjetnosti na zajedničkom povijesnom putu. *Obnovljeni život*, 56., str. 79-102
40. Mužić, I., 2007. Ostaci kulta pretkršćanskog boga Vida na teritoriju Hrvata. *Starohrvatska prosvjeta III/34*, str. 477-490
41. Nuryanti, W., 1996. Heritage and postmodern tourism. *Annals of Tourism Research*, 23(2), str. 249-260
42. Ostojić, I., 1963. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima. Sv. 2, Benediktinci u Dalmaciji*. Benediktinski priorat – Tkon
43. Oštarić, I., Kurilić, A., 2013. *Arheološka karta otoka Paga*. Novalja: Matica hrvatska
44. Pančić Kombol, T., 2006. Kulturno naslijeđe i turizam. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, 16-17, str. 211- 226
45. Petricioli, I. 1963. Crkva sv. Nikole kraj Poveljane na otoku Pagu. *Starohrvatska prosvjeta, III (8-9)* str. 171-176
46. Petricioli, I., 1952. Spomenici srednjovjekovne arhitekture na otoku Pagu. *Starohrvatska prosvjeta III (2)* str. 105-111.
47. Petricioli, I., 1963. Crkva sv. Nikole kraj Poveljane na otoku Pagu. *Starohrvatska prosvjeta III (8-9)* str. 171-176.
48. Pine II, J.B.; Gilmore, J. H. 2013. The experience economy: past, present and future. *Handbook on the Experience Economy*, chapter 2. str. 21-44
49. Regan, K., 2002. Utvrda Sv. Jurja u Caskoj na otoku Pagu. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 19. str. 141-148
50. Regan, K., Nadilo, B., 2009. Starokršćanske i predromaničke crkve otoka Paga. *Građevinar* 61 str. 757-767

51. Richards, G., 2011. Tourism trends: The convergence of culture and tourism (https://www.academia.edu/9491857/Tourism_trends_The_convergence_of_culture_and_tourism)
52. Ross, D., Saxena, G., 2019. Participative co-creation of archeological heritage: Case insights on creative tourism in Alentejo, Portugal. *Annals of Tourism Research*, 79.
53. Segarić, N., 2014. Baština kao temelj razvoja održivog turizma: iskustvo turističkih djelatnika u Starigradu-Paklenici. *Godišnjak Titius*, 6-7. str. 119-134
54. Skoblar, M., 2007. Ranokršćanska bazilika na lokalitetu Jaz kod Novalje. *Diadora* 22, str. 159-172
55. Skorup Juračić, J., 2020. Post-postmoderni turizam i grad. *Mjera*, 2 (3). str. 46-55
56. Stipan, D., 2012. Kulturna baština kao žrtva vremena. *Informatica museologica*, vol. 43 (1-4) str. 55-56.
57. Suić, M., 1953. *Pag: uz 510-tu obljetnicu osnutka novog Paga*. Zadar: Općina Pag
58. Suić, M., 1987. Cissa Pullaria – Baphium Cissense – Episcopus Cessensis. *Arheološki radovi i rasprave*, 10. str. 185-216
59. Suić, M., 2003. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Golden marketing
60. Suić, M., 2017. Na tragu antičkog monaštva na otoku Pagu. *Pag u prošlosti i sadašnjosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Pagu i Novalji od 21. do 23. listopada 1993*. Pag: Ogranak Matice hrvatske . str. 163-172
61. Škunca, A. 2017. Teritorijalna razgraničenja na otoku Pagu u srednjem vijeku. *Pag u prošlosti i sadašnjosti: zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Pagu i Novalji od 21. do 23. listopada 1993*. Pag: Ogranak Matice hrvatske. str. 189-192
62. Škunca, S. J., 1991. Problem Cisse i njezine biskupije. *Croatica Christiana periodica*, 15(27) str. 1-20
63. Šola, T., 2011. *Prema totalnom muzeju*. Beograd: Centar za muzeologiju i heritologiju; Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu.
64. Šonje, A., 1975. Ostaci antičkih utvrda u Kvarnerskom i podvelebitskom području. *Pomorski zbornik*, 13. str. 275-290
65. Šonje, A., 1981. Kasnoantički spomenici na otoku Pagu. *Peristil* 24(1) str. 5-26
66. Šošić, T. M., 2014. Pojam kulturne baštine- međunarodnoprvi pogled. Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu, 51 (4) str. 833-860
67. Tilden, F., 1957. *Interpreting Our Heritage*. The University of North Carolina Press
68. Tomičić, Ž., 1988. Arheološka svjedočanstva o ranobizantskom vojnom graditeljstvu na sjevernojadranskim otocima. *Prilozi Instituta za arheologiju*, 5/6. str. 29-53

69. Tomičić, Ž., 1990. Materijalni tragovi ranobizantskog vojnog graditeljstva u Velebitskom podgorju. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 23. str. 139-162
70. Tomičić, Ž., 1996. Svetojanj- Kasnoantička utvrda kraj Stare Novalje na otoku Pagu. *Arheološki radovi i rasprave*, 12. str. 291-305
71. Tomičić, Ž., 2009-11., Arheološka baština Justinijanove epohe na istočnoj obali Jadrana- prinos kristijanizaciji Sredozemlja. *Kačić 41-43*. str. 363-374
72. Tomičić, Ž., 2019. Prizna i Sutojanj - utvrde Justinijanove epohe. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 45 (1) str. 89-105
73. Tomljenović, R.; Boranić Živoder, S.,2015. Akcijski plan razvoja kulturnog turizma, Ministarstvo turizma
74. Tugas, P. I., Tresserras, J. J. & Melin, J. C. M. ur., 2005. *Heritage Interpretation Centres: The Hicira Handbook*. Barcelona: Desputacio de Barcelona.
75. Vežić, P., 1986. Starokršćanska arhitektura u Zadru i na zadarskom području. *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 12. str.161-177.
76. Vežić, P., 2005. *Zadar na pragu kršćanstva: arhitektura ranoga kršćanstva u Zadru i na zadarskome području*. Zadar: Arheološki muzej
77. Vlahović, D.,2005. Turizam, identitet i globalizacija. *Ekonomska misao i praksa*, 14 (1), str. 91-104
78. Zeman, M., 2014. *Transformacije rimskih "vila" na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu. doktorski rad

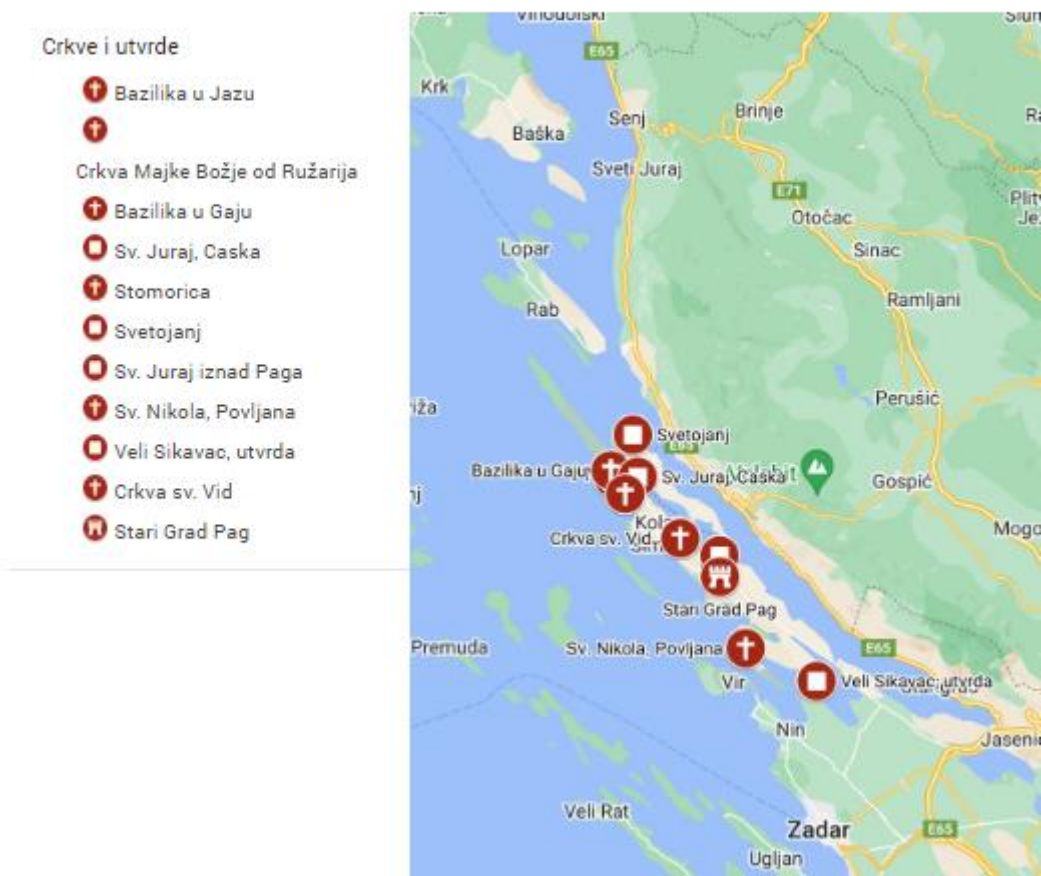
WEB IZVORI

1. Solana Pag <https://solana-pag.hr> pristupljeno: 5.1.2023.
2. Samostan Svete Margarite Pag <http://benedictus.hr> pristupljeno: 5.1.2023.
3. Gradski muzej Novalja <https://gradskimuzejnovalja.hr> pristupljeno: 5.1.2023.
4. Vrtovi lunjskih maslina <https://www.olive-gardens.eu> pristupljeno: 5.1.2023.
5. Life on Mars <https://visitnovalja.hr/life-on-mars/> pristupljeno: 5.1.2023.
6. <https://pag-turizam.hr> pristupljeno: 5.1.2023.
7. Skansen- <https://skansen.se/en/> pristupljeno: 5.1.2023.
8. Raoul Glaber o prvom mileniju: <https://sourcebooks.fordham.edu/source/glaber-1000.asp> pristupljeno: 9.1.2023.
9. Pag: Potpisan ugovor za projekt uređenja samostana u Starom gradu (<https://radiopag.hr/vijesti/544-pag-potpisan-ugovor-za-projekt-uredenja-samostana-u-starom-gradu.html>) pristupljeno: 20.1.2023
10. Stari grad Pag (<https://tzgpag.hr/hr/vodic/znamenitosti/15-stari-grad-pag.html>) pristupljeno: 20.1.2023.
11. Istraživanje potražnje kulturnog turizma u Hrvatskoj-TOMAS Kulturni turizam 2008, Ministarstvo turizma https://www.iztg.hr/UserFiles/File/novosti/2009_TOMAS_Kulturni_turizam_2008_Sazetak_i_Prezentacija.pdf pristupljeno: 12.1.2023
12. Heritage Tourism: Markt Size, Share & Trends Analysis Report <https://www.grandviewresearch.com/industry-analysis/heritage-tourism-market-report> pristupljeno: 12.1.2023
13. Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine: https://narodnenovine.nn.hr/clanci/sluzbeni/full/2023_01_2_18.html pristupljeno: 12.1.2023

11. POPIS KARTOGRAFSKIH PRILOGA

1. Karta 1. Interpretacijska staza paškog srednjovjekovlja. Izradila: Đurđica Mirić
2. Karta 2. Satelitski pregled. Izradila: Đurđica Mirić
3. Karta 3. Sjeverni dio otoka. Izradila: Đurđica Mirić
4. Karta 4. Središnji dio otoka. Izradila: Đurđica Mirić
5. Karta 5. Južni dio otoka.. Izradila: Đurđica Mirić

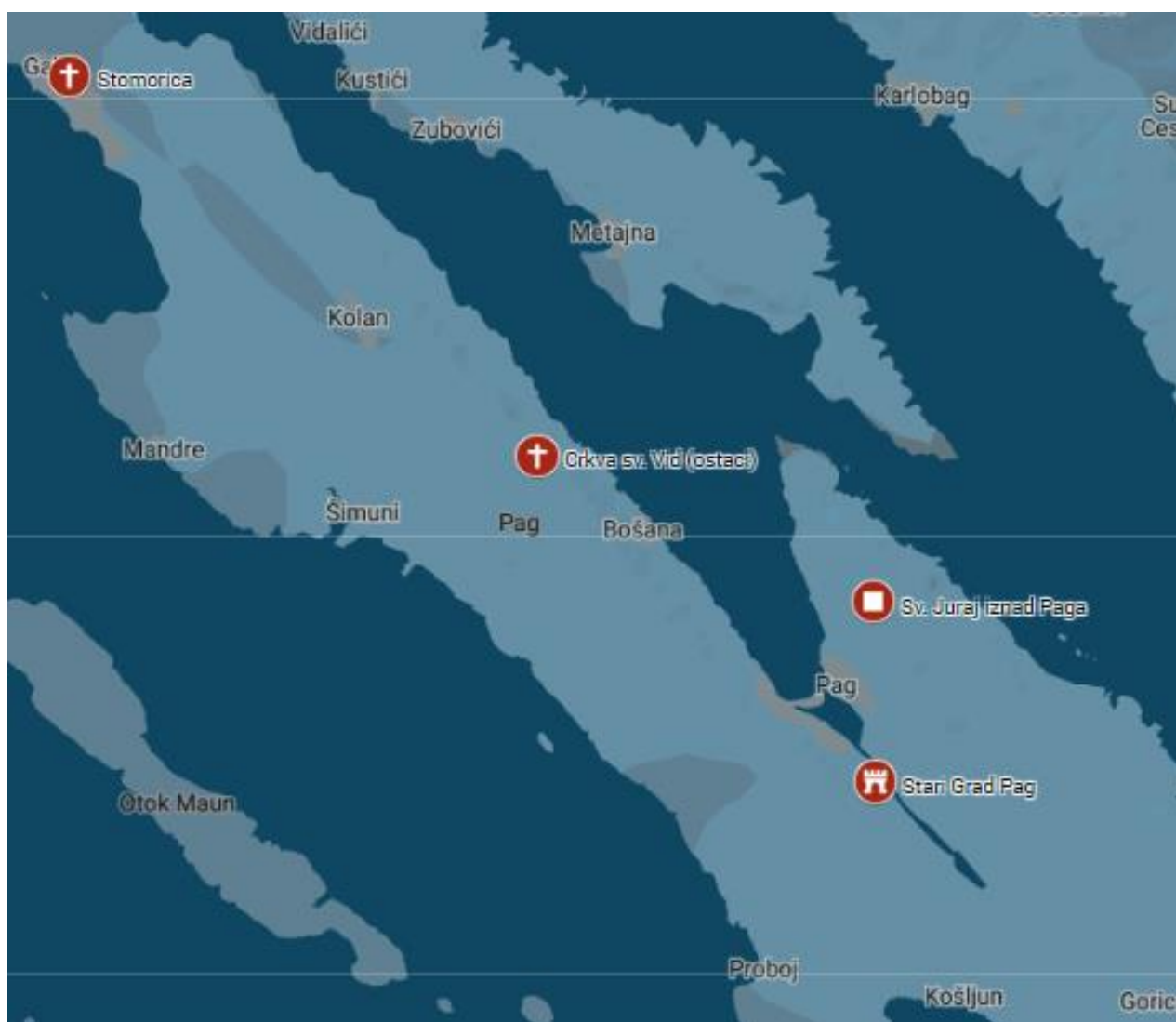
Interpretacijska staza

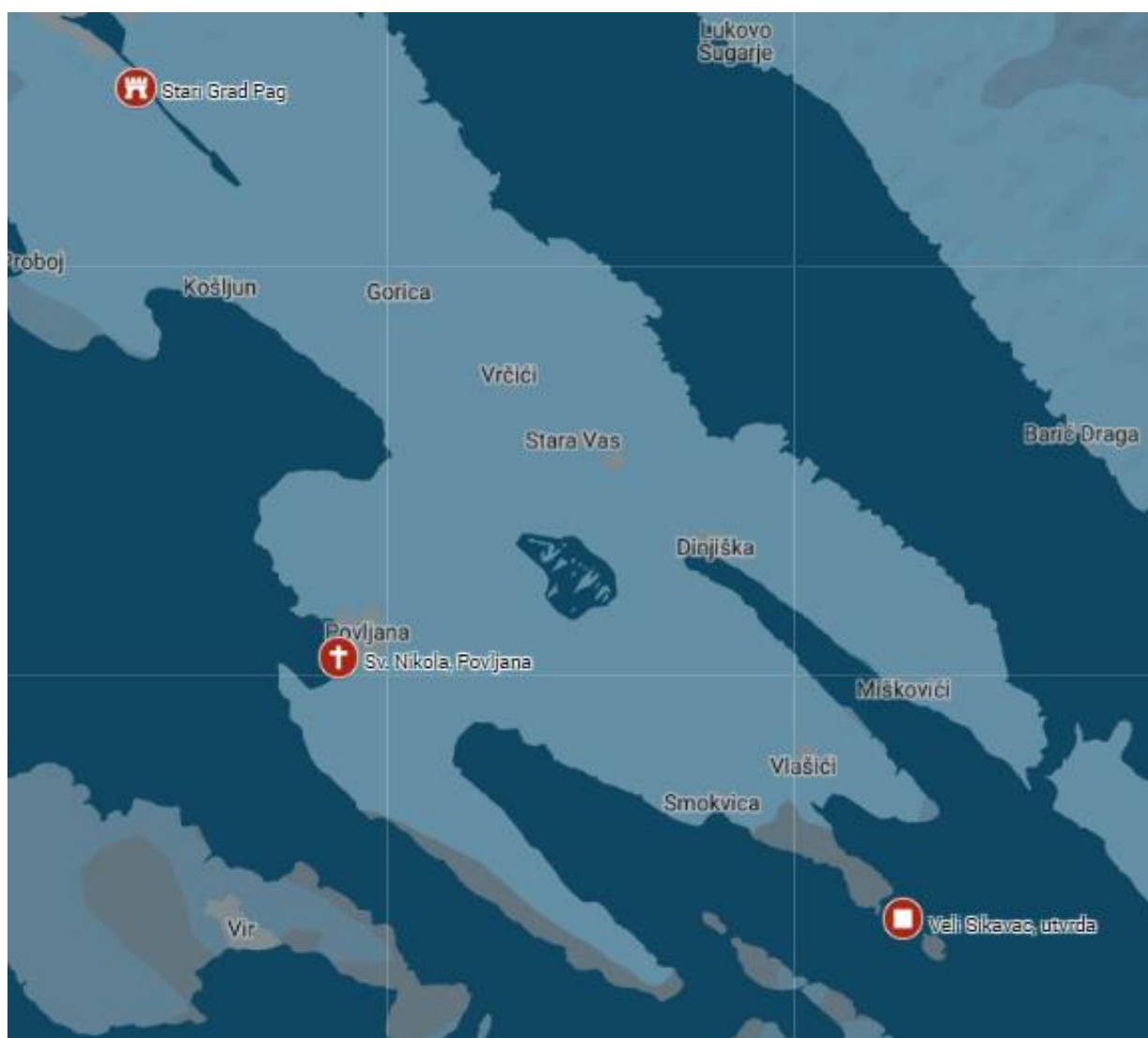
Karta 1. Interpretacijska staza paškog srednjovjekovlja.

Karta 3. Sjeverni dio otoka.

Karta 4. Središnji dio otoka. Izradila: Đurđica Mirić

Karta 5. Južni dio otoka. Izradila: Đurđica Mirić

12. POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

1. Slika 1. Crkva Gospe od Ružarija (Mala Crkiva). Fotografija: Đurđica Mirić
2. Slika 2. Ostaci ranokršćanske apside iza Male crikve. Fotografija: Đurđica Mirić
3. Slika 3. Pogled u sondu. Fotografija: Đurđica Mirić
4. Slika 4. Prezentirani ostaci zidova ranokršćanske crkve bočno od Male crikve. Fotografija: Đurđica Mirić
5. Slika 5. Crkva svetog Ivana i Pavla.. Fotografija: Đurđica Mirić
6. Slika 6. Crkva svetog Ivana i Pavla.. Fotografija: Đurđica Mirić
7. Slika 7. Apsida ranokršćanske bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić.
8. Slika 8. Ostaci bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić
9. Slika 9. Ostaci bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić
10. Slika 10. Pogled prema položaju bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić
11. Slika 11. Zračna snimka utvrde Svetojanj, foto: Darja Grosman. Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.145
12. Slika 12. Ostaci zidova utvrde .Fotografija: Emil Hilje. Spomenici povijenog graditeljstva na otoku Pagu, str. 124.
13. Slika 13. Zračna snimka utvrde i crkve sv. Jurja nad Caskom, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 144.
14. Slika 14. Pogled prema utvrđi. Fotografija: Đurđica Mirić
15. Slika 15. Ostaci crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić
16. Slika 16. Ostaci crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić
17. Slika 17. Ostaci crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić
18. Slika 18. Ostaci južnog dijela utvrde i pogled prema Caskoj. Fotografija: Đurđica Mirić
19. Slika 19. Uspon prema utvrđi sa zapadne strane grada. Fotografija: Đurđica Mirić
20. Slika 20. Pogled prema utvrđi i paškom zaljevu. Fotografija: Đurđica Mirić
21. Slika 21. Pogled prema utvrđi. Fotografija: Đurđica Mirić
22. Slika 22. Ostaci potpornog zida i pogled na grad Pag. Fotografija: Đurđica Mirić

23. Slika 23. Ostaci potpornog zida i crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić
24. Slika 24. Suhozidi u podnožju utvrde. Fotografija: Đurđica Mirić
25. Slika 25. Zračna snimka utvrde i crkve na Velikom Sikavcu, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 129.
26. Slika 26. Ostaci crkve na Velikom Sikavcu, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.131.
27. Slika 27. Ostaci polukružnog zida s istočne strane crkve, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 133.
28. Slika 28. Stomorica Iz: Emil Hilje,Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu,str. 119.
29. Slika 29. Spolije na pročelnom zidu crkve. Iz: Emil Hilje,Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu,str. 119 .
30. Slika 30. Podnožje crkve svetog Vida. Fotografija: Đurđica Mirić
31. Slika 31 . Crkva svetog Vida. Fotografija: Đurđica Mirić
32. Slika 32. Crkva svetog Vida. Fotografija: Đurđica Mirić
33. Slika 33. Pogled prema Pagu s vrha sv. Vida. Fotografija: Đurđica Mirić
34. Slika 34. Crkva svetog Nikole, Poveljana. Fotografija: Đurđica Mirić
35. Slika 35. Crkva svetog Nikole, Poveljana. Fotografija: Đurđica Mirić
36. Slika 36. Pročelje crkve svetog Nikole, Poveljana. Fotografija: Đurđica Mirić
37. Slika 37. Unutrašnjost crkve svetog Nikole, Poveljana. Fotografija: Đurđica Mirić
38. Slika 38. Informacijska ploča ispred crkve, Poveljana. Fotografija: Đurđica Mirić
39. Slika 39. Prilaz crkve svete Marije u Starom gradu. Fotografija: Đurđica Mirić
40. Slika 40. Zborna crkva svete Marije u Starom gradu. Fotografija: Đurđica Mirić
41. Slika 41. Ostaci samostana. Fotografija: Đurđica Mirić
42. Slika 42. Informacijska ploča ispred zborne crkve. Fotografija: Đurđica Mirić

8.1 Gradska bazilika u Novalji

Slika 1. Crkva Gospe od Ružarija (Mala Crkiva). Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 2. Ostaci ranokršćanske apside iza Male crkve. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 3. Pogled u sondu. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 4. Prezentirani ostaci zidova ranokršćanske crkve bočno od Male crkve. Fotografija: Đurđica Mirić

8.2 Cemeterijalna bazilika u Jazu

Slika 5. Crkva svetog Ivana i Pavla.. Fotografija: Đurđica Mirić

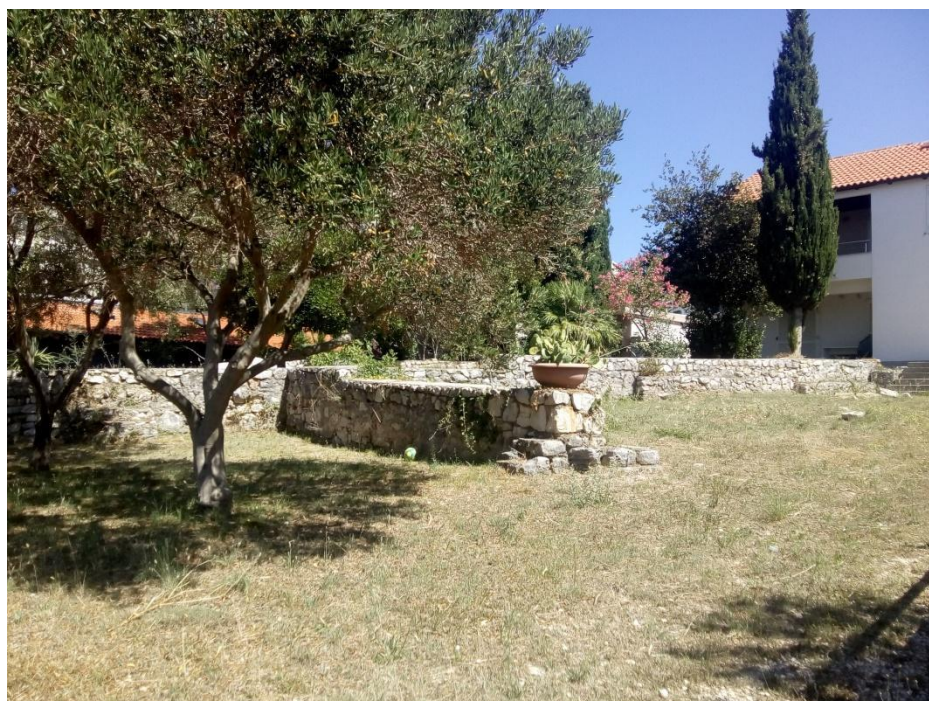

Slika 6. Crkva svetog Ivana i Pavla.. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 7. Apsida ranokršćanske bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić

[8.3 Cemeterijalna bazilika u Gaju](#)

Slika 8. Ostaci bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 9. Ostaci bazilike u Gaju. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 10. Pogled prema položaju bazilike u Jazu. Fotografija: Đurđica Mirić

[8.4 Svetojani](#)

Slika 11. Zračna snimka utvrde Svetojanj, foto: Darja Grosman. Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.145

Slika 12. Ostaci zidova utvrde .Fotografija: Emil Hilje. Spomenici povijenog graditeljstva na otoku Pagu, str. 124.

[8.5 Sveti Juraj nad Caskom](#)

Slika 13. Zračna snimka utvrde i crkve sv. Jurja nad Caskom, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 144.

Slika 14. Pogled prema utvrđi. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 15. Ostaci crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 16. Ostaci crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 17. Ostaci crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 18. Ostaci južnog dijela utvrde i pogled prema Caskoj. Fotografija: Đurđica Mirić

8.6 Sveti Juraj nad Pagom

Slika 19. Uspon prema utvrđi sa zapadne strane grada. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 20. Pogled prema utvrđi i paškom zaljevu. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 21. Pogled prema utvrđi. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 22. Ostaci potpornog zida i pogled na grad Pag. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 23. Ostaci potpornog zida i crkve svetog Jurja. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 24. Suhozidi u podnožju utvrde. Fotografija: Đurđica Mirić

8.7 Veliki Sikavac

Slika 25 Zračna snimka utvrde i crkve na Velikom Sikavcu, foto: Darja Grosman Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 129.

Slika 26. Ostaci crkve na Velikom Sikavcu, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str.131.

Slika 27. Ostaci polukružnog zida s istočne strane crkve, foto: Smiljan Gluščević Iz: Smiljan Gluščević, Darja Grosman, Nova bizantska utvrda na otočiću Veliki Sikavac kod otoka Paga, str. 133.

[8.8 Stomorica](#)

Slika 28. Stomorica Iz: Emil Hilje, Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str. 119.

Slika 29. Spolije na pročelnom zidu crkve. Iz: Emil Hilje, Spomenici povijesnog graditeljstva na otoku Pagu, str. 119 .

[8.9 Crkva svetog Vida](#)

Slika 30. Podnožje crkve svetog Vida. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 31. Crkva svetog Vida. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 32. Crkva svetog Vida. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 33. Pogled prema Pagu s vrha sv. Vida. Fotografija: Đurđica Mirić

[8.10 Sveti Nikola u Povljani](#)

Slika 34. Crkva svetog Nikole, Povljana. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 35. Crkva svetog Nikole, Povljana. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 36. Pročelje crkve svetog Nikole, Povljana. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 37. Unutrašnjost crkve svetog Nikole, Povljana. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 38. Informacijska ploča ispred crkve, Povljana. Fotografija: Đurđica Mirić

8.11 Stari grad Pag

Slika 39. Prilaz crkve svete Marije u Starom gradu. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 40. Zborna crkva svete Marije u Starom gradu. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 41. Ostaci samostana. Fotografija: Đurđica Mirić

Slika 42. Informacijska ploča ispred zborne crkve. Fotografija: Đurđica Mirić

13. SAŽETAK

Rad se bavi temom interpretacije baštine i njenog utjecaja na promjenu tradicionalne percepcije muzeja. U početku rada prikazan je kratki pregled povijesti razvoja muzeja i novih praksi komunikacije baštine. Opisana je uloga *iskustva* kao pokretača novog tipa ekonomije, ali i pokretača trendova u interpretaciji baštine. Zbog dualnog identiteta baštine, njene kulturne i ekonomske vrijednosti, poseban naglasak stavljen je na turizam kao područje u kojoj obje ove vrijednosti dolaze do izražaja.

Teorijski okvir rada primijenjen je u izradi interpretacijske staze otoka Paga koja se koncentrira na razdoblje srednjeg vijeka. Vodeći se načelima razvoja lokalnih zajednica i održivog turizma, iznesena je ideja o interpretaciji odabranih lokaliteta kao načinu kontekstualiziranja povijesti otoka i skretanju pozornosti na kulturnu baštinu Paga. Okosnica interpretacijske staze je sakralna baština, kao i razvoj kršćanstva i trag koji je ono kroz povijest ostavilo u društvu i krajoliku.

Kroz jedanaest lokaliteta opisana je povijest Paga od prvih ranokršćanskih crkava, utvrda ranog srednjeg vijeka do ekonomskog poleta uzrokovanog eksploatacijom soli koji je kulminirao izgradnjom današnjeg grada Paga u 15. stoljeću.

Ključne riječi: interpretacija baštine, kulturni turizam, Pag, srednji vijek, sakralna baština

14. SUMMARY

The main focus of this thesis is on the interpretation of cultural heritage and the influence it has in communicating heritage, as well as in transforming the ideas of traditional museums. Primarily, an overview of important historical trends in museological practice is provided, highlighting recent trends in the experiential economy. Because of the cultural value and economic potential of cultural heritage, a section of the paper is devoted to tourism and the role cultural heritage plays in the development of local communities.

The ideas presented in the theoretical part of the paper were the starting point for the development of the Interpretative Route of the Island of Pag. The route attempts to contextualize the history of the Middle Ages on Pag through eleven archeological sites on the island. Each site contains an important aspect of the period between the 5th and 15th centuries, which together represent the history of sacral architecture, Christianity and economic and cultural shifts, the influence of which persists in modern traditions, customs and the cultural landscape of Pag.

Keywords: interpretation of cultural heritage, cultural tourism, island of Pag, Middle Ages, sacral architecture